

Ranko RUŽOJČIĆ

« PJEVAJ STARI MAJKU TI JEBEM ! «

Sjećanja iz «kampa za pjevanje i kopanje» - Tulek u Bosanskom Brodu
1992. godine.

(Izvod iz knjige DNEVNIK JEDNOG RAZREDNIKA)

Bosanski Brod 2009. godine.

Ovo je samo dio mojih sjećanja koje sam zabilježio u 1992. godini.

To je onaj dio zapisa što sam ih bilježio «u galijama nasukanim na zlo – Bosanskom i Slavonskom Brodu 1992. godine», a koji su svoje mjesto našli u knjizi DNEVNIK JEDNOG RAZREDNIKA, oštampanoj 2009. godine u izdanju Narodne biblioteke «Branko Ćopić» iz Bosanskog Broda.

Zapisivati sam počeo davne 1990. godine, godinu dana nakon što su nam djeca u kuću donijela našeg prvog unuka, a prestao sam krajem 2001. godine. Te godine smo dobili rješenje o vraćanju stanarskog prava na stan u Bosanskom Brodu i unučicu - koja je uz još četiri unuka uskočila u naša naručja i našu sreću učinila još većom.

Sve ovo što sam ovdje izdvojio na posebne stranice, iz zapisa prepunih ratnih strahota koje smo prošli u 1992. godini, samo je onaj dio od svega toga što se u moje sjećanje urezalo na poseban način.

Nisu to za mene bili ni najteži, ni najmučniji dani u toj godini, već samo posebni. Promatrajući to iz ovog vremena, sve sam sigurniji da smo u svemu tada imali i ludu sreću. Često se zapitam i razmišljam o tome kakvu li su sreću imali oni dječaci ispred čijih smo cijevi stajali u «živom štitu» na putu prema Derventi sredinom jula mjeseca 1992. godine. Zaista bi me obradovalo saznanje da su živi, da su odrasli i da su zdravi, da nas ne sanjaju u noćnim morama i da ih više ne traže po stratištima na ovim našim poharanim prostorima.

Zbog svega toga, zbog činjenice da su ti dječaci tada bili možda samo malo stariji od naših unuka sada, ali i zbog njihovih djedova, očeva i dušebrižnika koji su ih tada isturili ispred sebe golobrade i neiskusne, ne štiteći ih od zamki zla i zločina, ali i zbog njihovih baka, majki i sestara čije suze i sada peku, zbog nade da se takvo što nigdje i nikada više neće ponoviti i doživljavati, ovo što će te pročitati ovdje, morao sam staviti pred vas i na ovaj način.

Usput se nadam da se svojoj porušenoj kući u Žeravac vratio i vlasnik one tople jakne u čijim sam džepovima našao sliku Gospinu sa zrakama sunca oko glave (Sinjsku gospu,-mislim) koju je bježeći od zla on ostavio pred svojom kućom u prvoj nedjelji jula 1992. godine. Njegovu sliku Gospe povjerio sam na čuvanje unuku i može još uvijek doći po nju.

A, evo kako sam sve to tada, 1992. godine preživio i zapisao.

Utorak je, 14. jula 1992. godine u Bosanskom Brodu.

Danas bih mogao da pišem čitavu knjigu odjednom. Ne samo zbog toga što je prošlo dosta vremena u kome ništa nisam zapisao, već prije svega zbog onoga što mi se u posljednjih petnaestak dana dešavalo, a što će u meni ostati do kraja mog života. Ali kako se sada svega sjetiti u tančine, kako to zabilježiti da nikada ne izblijedi? Još uvijek sam u šoku i misli mi i nisu bistre, a moram pisati pažljivo i ne reći ništa što nije bilo i što bi moglo bilo koga nepotrebno povrijediti. Ali kako se svega sjetiti kad se sve dešavalo kao u nekom magnovenju, kao da se to

nije meni dešavalo, i kao da ono što se meni i drugima oko mene tada dešavalo nije sa ovoga svijeta.

Sada dok ovo zapisujem, u našem stanu sa mojom suprugom opet polako ispijam kavu. Kako to već dosta dugo činimo i sada dok pijemo kavu zajedno pušimo i jednu cigaretu. Mirno je. Oko nas se ne puca, ali je u gradu i oko njega velika gužva i metež. Sve je prepuno izbjeglica, nesretnih i izmučenih ljudi svih uzrasta i dobi, žena, staraca, bolesnih i nemoćnih. Izbjegli su iz svojih domova ostavljajući sve u bijegu ispred *onih* sa druge strane koji su već u Modriči, Odžaku, Šamcu i Derventi, i u svim selima i mjestima oko njih. Sad mirno pijemo kavu, a bogami je bilo gusto, jako gusto, o pisanju nije moglo biti ni riječi. Istina, u petnaestak proteklih dana ipak sam uspio napisati na malim papirićima kratke poruke mojoj baki(suprugi) – da ne brine i da o ovome što mi se dešava ne govori djeci, da se ne bi uznemirili i uplašili. I to je sve.

A šta se sve dešavalo i kako je bilo, po mom sjećanju danas kad ovo zapisujem, to je bilo ovako.

Okolo Podnovlja i Dervente, i tamo gore već dugo su se vodile žestoke borbe i bivale su sve jače i jače. Sve više vojske i naoružanja odlazilo je odavde gore, a sve više ranjenih i mrtvih vraćalo se ovamo. Po gradu i oko njega, ali i tamo preko Save po Slavonskom Brodu, padalo je sve više granata, raketa i bombi. Ginulo je sve više civila i vojnika, i u svemu je bivalo gore. U pogonima smo sve manje imali posla i sve smo češće morali bježati u zaklon. Kad smo koncem mjeseca dovršili ono što se moglo emajlirati, nas koje su iz kancelarija prebacili dolje u pogone, vratili su nazad.

U utorak, 30. juna, negdje oko deset sati u moju kancelariju su ušla dvojica muškaraca(*ovih odavde*) u maskirnim uniformama i pozvali me da s njima pođem u policijsku stanicu. Rekli su: “na kratki razgovor“, samo da dam izjavu, pa će me vratiti nazad. Sa mnom u vozilu povezli su, mislim, još trojicu radnika iz pogona, koji grad i fabriku nisu napustili proteklih dana, kao većina drugih “od nas”. Kad su nas dovezli u zgradu policijske stanice, odveli su me pred jednu sobu na katu i rekli da tu sačekam pred vratima. Dosta dugo sam čekao, a onda se pojavio nekakav mladić u maskirnoj uniformi, uveo me u kancelariju, ponudio da sjednem i počeo ispitivanje. Pitao me je kako se zovem, gdje stanujem, imam li djece i gdje su sada i šta rade, gdje sam boravio sve ovo vrijeme sukoba i ko to sve može potvrditi, i sl. Nikakvih ružnih ni provokativnih pitanja nije bilo, niti se spominjalo bila šta što bi me moglo uznemiriti ili zabrinuti. Bio je korektan i reklo bi se, nije bio neprijatan, samo je ponekad po nešto od razgovora zapisivao.

Kad je to ispitivanje okončao, doveo je neku mladu daktilografkinju koja je o tome sačinila zabilješku, pa smo onda to potpisali. Ni prije ni nakon ispitivanja nije mi se predstavio, ali sam u zabilješci pročitao njegovo prezime, koje mi nije ništa posebno kazivalo, jer je to jedno od čestih prezimena na ovom području. Tako ga nisam ni upamtio. A kad je sve to okončano i kada je daktilograf-

kinja napustila prostoriju, on je ustao, nešto se kao unezgodio i pocrvenio. Gledao je nekud pored mene i kratko mi saopštio da su radi moje sigurnosti i zaštite odlučili da me smjeste u zatvor. Onda je produžio da mi objašnjava kako se sve češće dešava da pojedine ljude, koji nisu u *ovim* redovima, likvidiraju neki bojovnici po povratku sa bojišta, ogorčeni što im je poginuo neko od suboraca ili od rodbine. Tu odmazdu ili osvetu, kaže, oni nisu u mogućnosti da spriječe niti da zaustave. Eto, od toga me oni žele sačuvati, pa će me zbog toga privremeno smjestiti iza rešetaka.

Nije mi bilo ugodno čuti tako nešto, ali sam pokušao da shvatim i razumijem njihovu namjeru. Zato sam zatražio da me pusti do kuće kako bih o tome obavjestio suprugu, uzeo potrebne stvari za boravak u skloništu koje mi je namijenjeno, uz napomenu da ću se poslije toga i sam javiti na zakazano mjesto. Nisam ga uspio pokolebati, očito nije ni pomišljao da mi to dozvoli: oni će to, veli, sve za mene obaviti, nema potrebe o tome da se brinem. Onda je pozvao policajce koji su nas sve potrpali u nekakav kombi i ubrzo dovezli pred bivše skladište Robnih kuća "Beograd" u Tuleku. Tu je sad napravljen zatvor.

Tu se nas već i očekivali. U jednoj prostoriji, odmah desno od ulaza u skladište, bila je kancelarija zapovjednika. Tu su nas jednog po jednog uvodili i sa svakim posebno obavljali prvi razgovor. U toj malenoj prostoriji bio je jedan ili dva stola, ormari, nekoliko stolica, a na zidu je visila slika poglavnika Ante Pavelića. Uniformisani čovjek koji me tu primio bio je vjerovatno zapovjednik. Ni tada, a ni poslije svega što mi se desilo, nije me zanimalo njegovo ime. Mislim da ga ranije nisam viđao ni poznavao. Uzeo mi je sve stvari koje sam uz sebe imao, novčanik sa ličnim ispravama, ključeve i nožić koji sam nosio sa sobom i sve to stavio u kovertu, na njoj napisao moje ime i stavio je u ladicu od stola. Rekao mi je da sam u zatvoru, da će mi pravila ponašanja i red objasniti čuvari i da se tih pravila i toga reda moram pridržavati.

Bilo je nekoliko čuvara, tri ili četiri. Znam da je jedan ranije bio u miliciji, a sin je jednog od domaćih brijača, nekog Duška, kod koga sam često išao na šišanje i veoma cijeenio kako radi svoj posao. Nije mi se, na žalost, dopadalo kako sin tog moga brice ovdje obavlja svoj posao. Jedan od čuvara koga sam znao kao Aliju Zemanića radio je u Srednjoškolskom centru u vrijeme kada sam i ja tamo bio zaposlen. Dobro me poznavao i ovdje se vrlo korektno ponašao ne samo prema meni već i prema drugim zatvorenicima. Neprijatno se iznenadio kad me je tu ugledao i povjerljivo me je pokušavao umiriti, govoreći da ću odatle sigurno brzo izaći. Kad god je mogao pomogao je i mojoj baki kad mi je nešto donosila. Ostale nisam poznavao, niti sam želio da ih upoznam, ali...

Čuvari su nas povelili na kraj ovog zatvora u kome su već prije bile napravljene odvojene prostorije za skladištenje robe. Bile su to velike krletke s gvozdanim šipkama umjesto zidova, tolike da se kroz se ne može provući čovjek, sa istim takvim vratima. Nije bilo plafona, pa su ti boksovi izgledali kao kavezi za zvijeri u zoološkom vrtu. Na obje strane tog nekadašnjeg skladišta bile su po dvije ili tri takve krletke, a između njih po sredini zatvora bio je poveći betonira-

ni prazan prostor. U ovom dijelu zatvora u koji su i nas sada doveli, uz stražnji zid, nekoliko metara udaljen od željeznih šipki, bili su poredani kreveti na kat, možda njih petnaestak. Nikad ih nisam izbrojao. Na krevetima su bili madraci ili spužve, vreće za spavanje, ćebad i valjda još ponešto, kako na kom krevetu. Većina tih ležaja bila je zauzeta, pa su nama pokazali na one slobodne, bliže vratima. Rekli da se na njih smjestimo.

Uskoro se pojavio i dio zatvorenika koji su tu u krugu bili zaposleni na građevinskim radovima oko preuređivanja nekih prostorija zatvora. Zatim su se pojavili i neki drugi koje su odvodili na poslove izvan zatvora. Među zatvorenicima sam uočio nekoliko poznatih ljudi iz grada, ali je bilo i nekih koji nisu odavde. Njih su, izgleda, pokupili prilikom prelaska mosta ili na neki drugi način i u nekim drugim prilikama koje mi nisu mogle biti znate. U tihom razgovoru sa nekim od onih koje sam otprije poznao, jer samo se samo tako smjelo ovdje razgovarati, saznao sam da su se neki ovdje obreli zato što se nisu odazvali na mobilizaciju i da im je u vezi s tim izdato rješenje nekog sudije, neki su pokupljeni na ulici ili su dovedeni iz Slavenskog Broda, a neke su, kao što sam i ja, digli iz kuće ili sa radnog mjesta. Među nama su i dvojica onih koji zbog svoje nacionalnosti ne bi trebali biti na ovom mjestu, ali kako je ovo navodno civilni zatvor, a s njima nisu imali kuda, i njih doveli u ovo bivše skladište. Jedan od njih je iz sela Kotorsko kod Doboja, a pokupili su ga, navodno, u Sijekovcu. Tamo su ga digli iz traktorske prikolice u kojoj se s porodicom povlačio prema Slavenskom Brodu, jer su sela oko Doboja već bila zauzeta, a njegova kuća zapaljena i porušena. Kažu da je bio pijan i da je pucao. Drugi je jedan od radnika Rafinerije nafte koga su pokupili u Slavenskom Brodu gdje je pobjegao kako bi izbjegao vojnu obavezu. Zbog velikog interesovanja za ljekovite trave on ima i specifičan nadimak - Miloduh. U zatvoru ima i mlađih i sredovječnih ljudi, a ja sam, zasigurno, bio najstariji među njima.

Jedan od onih koje sam na ovom mjestu zatekao, a koji se tu nalazio već poduže vremena, bio je i jedan drugar, koji je pred ovu gužvu neko vrijeme bio direktor nekih brodskih firmi i kao takav mnogim građanima poznato lice. Čini mi se da on, kao i još neki među nama, ima ovdje nešto drugačiji tretman, jer su ga rijetko sa nama upućivali na opasne radove na prvoj crti ratišta. Zauzvrat, često su ga, kako mi je sam jednom kazao, pozivali i maltretirali nekakvim saslušanjima i razgovorima. On mi je, inače, šapatom, sjedajući češće pored mene, pričao o onome šta se tu dešavalo prije nego sam ja stigao, upozorio me na opasnosti koje nam prijete od nekih ljudi, i sl. Pomogao mi je da se tu snađem u prvim danima tako da mi za početak sve to i nije izgledalo toliko ružno kako je moglo biti.

Na drugoj strani, nasuprot naše krletke, bila je druga skoro ista takva, možda nešto veća od naše, u kojoj je bilo zatvoreno petnaestak – dvadeset staraca. Ležali su na krevetima ili se polako vukli po krletki, očito uplašeni i iznureni. S njima, ali ni s bilo kim drugim ovdje mi nismo smjeli kontaktirati. Na to su nas odmah na početku upozorili.

Bila je tu i jedna žena, mogla je imati oko tridesetak godina ili približno toliko, u takvim okolnostima to je teško procijeniti. Bila je sva modra i izranjavana. Pričalo se da su je tu odnekuda doveli silovanu i izubijanu i smjestili u posebnu prostoriju. Stalno je ćutala i niko od nas sa njom nije stupao u razgovor. Nakon dva – tri dana po našem dolasku više je nismo vidali. Kuda je nestala ne znamo.

Prva noć ovdje mi je prošla mirno. Iako ležaj i nije bio tako neudoban, dugo nisam mogao zaspati. Ležao sam budan razmišljajući o mojoj baki, koja je u ovo grozno vrijeme ostala sama u stanu, siguran da je i ona budna i da strahuje za mene. Misli su mi išle prema unucima i djeci. Plašio sam se da ih vijest o mom zatvaranju previše ne uznemiri. Bilo mi je tijesno u grudima tu, među tim ljudima, sa kojima me je sudbina sada vezala, sa ljudima koji su ležali oko mene i glasno kao u hropcu disali.

Jutro je brzo stiglo. Podigla nas je vika dežurnog stražara. Poskakali smo s ležaja, obučeni, jer smo obučeni i lijekali. Brzo smo se umili na česmi koja je bila ispred kancelarije stražara, obavili nuždu u nužniku koji je isto bio tu blizu, doručkovali po malo čaja, kruha i nekakav namaz, što je za ovo mjesto i ovo vrijeme bilo i više nego pristojno. Onda je došlo postrojavanje, prozivka i raspoređivanje na posao.

U ovom skladištu su nove vlasti, izgleda, naumile napraviti veći zatvor po nekim propisima za takve objekte. To im je za ovo doba očito bila najvažnija investicija. Neko je napravio projekat, neke majstore građevince angažovali su za izvođenje radova, a mi zatvorenici smo im trebali biti radna snaga za brojne fizičke poslove. Pravljene su male zidane ćelije za buduće zatvorenike, uređivan je sanitarni čvor i još neke prostorije za druge namjene. Zidalo se, malterisalo, betoniralo, rušili se jedni, a zidali drugi zidovi. U betonskom podu bušene su rupe za kanalizaciju, sanitarije i druge potrebe. Na dvorišnom prostoru je bila hrpa šljunka i pijeska, skupa sa drugim građevinskim materijalom.

Vidio sam već prvog dana da su se građevinski majstori koje su tu angažirali osjećali veoma neprijatno, kao da su i oni tu zatamničeni. Jedan od njih bio je poslovođa iz bivšeg GIK-a koga sam već dugo poznavao, jer je njegova supruga Petra, jedno vrijeme zajedno sa mnom radila u Srednjoškolskom centru. Drugi, mladić, mislim da je bio majstor za armiračke poslove, očito je poznavao mene. Činilo mi se da je obojici bilo veoma neugodno od nas zahtijevati da radimo teške fizičke poslove koji su bili neophodni za ono što su oni morali napraviti u ovom zatvoru. Većina nas, shvatajući situaciju u kojoj smo se našli i mi i oni, nastojali smo da ove ljude svojim ponašanjem ne dovodimo u još neugodniju situaciju. Mi zatvorenici smo uglavnom miješali beton i malter, nosili cigle i drugi materijal, i obavljali druge “fizičke” poslove. Trudili smo se da sve to obavimo valjano, istovremeno nastojeći što manje i rjeđe biti na očima čuvara, kako im ne bismo priuštili priliku da se prema nama ponašaju s arogancijom i nasilnički.

Prva dva – tri dana mog boravka ovdje tekla su dosta mirno. Hranili su nas u to vrijeme relativno pristojno jelima koje su dovozili iz restorana Rafinerije nafte, a koliko smo mogli vidjeti jeli smo isto što i čuvari i na istom za to pripremljenom mjestu. Osim jake pucnjave topova koja se sve češće čula tamo negdje od Dervente i nekog komešanja među čuvarima i sve češćim posjetiocima zatvora, ništa nije ukazivalo na ono što nas je čekalo u narednim danima.

Još prvog dana supruga mi je uspjela ući u zatvor i donijeti jednu deku i pribor za higijenu. Poslije mi je preko nekih čuvara doturila i neke druge stvari koje sam zatražio, čak i skuvan kavu. Umirivao sam je, u ta prva dva tri dana, i tješio kako mi tu nije strašno i da će sve brzo i dobro proći. Ali ...

Derventski logoraši

Trećeg, možda četvrtog dana, nisam siguran, po mom dolasku u zatvor počela je frka. Prvo su ovdje došli neki ljudi u maskirnim uniformama, ali bez naoružanja, pa smo za njih u krletki do naše pripremali ležaje. Naravno od nas su uzeli sve spužve, madrace, vreće za spavanje i deke i sve što smo imali na našim krevetima i prebacili tamo. Nama su ostavili samo gole krevete sa žičanim federima. Spavati na golim žicama, makar i u svemu što smo pri sebi imali, nije bilo ugodno, pa su nam po neki karton i neka krpa dobro došli. Istovremeno su nas prestali hraniti kivanom hranom i obećali su nam jednom dnevno po jednu konzervu i nešto kruha.

Tog istog dana morali smo u jednoj nešto većoj krletki nego što je naša, ali na drugoj strani zatvora, na betonski pod uz zidove poredati po dva reda drvenih paleta, kao za skladištenje teške i kabaste robe. Nedugo zatim desetak razjarenih bojovnika u odorama vojne policaje, uz povike, prijetnje i udaranje s čim je ko stigao, kao stoku su utjerali i ugurali u tako pripremljenu krletku, oko stotinjak okrvavljenih, ranjenih i izmučenih ljudi. Bili su to zatvorenici iz Dervente koje su ovamo dovukli njihovi čuvari bježeći ispred *onih* sa druge strane, koji su ušli i zauzeli taj grad. Bio je to za nas zaista užasan prizor.

Izvirujući sa strahom iz naše krletke gledali smo u te iznemogle, okrvavljene i izbezumljene ljude svih dobi, kako stoje u tom skućenom prostoru. Sabijeni jedan uz drugoga, često udarani od policajaca koji su ih dotjerali ovamo, bježeći dalje od njih prema zidovima, gazili su jedni po drugima, pogotovu onima koji su se umorni i isprebijani spustili na pod. Svi su izgledali više nego li očajno. Njihovi su čuvari povremeno otvarali vrata, ulazili u gomilu koja se u strahu odmicala, onda bi nogama, rukama, kundacima i svim čim su stigli tukli prve koji su im bili na dohvat. Oni su padali, jaukali i pokušavali se odmaknuti. Čuvari su vikali, psovali i udarali, a jadni, izmrcvareni ljudi su molili, zapomagali, padali pa ustajali. I sve tako dok se čuvari ne bi umorili i izašli iz krletke.

Kad god bi ulazili u krletku među ove nesretne Dervenčane, policajci su ih tjerali da uzvikuju: “Za dom – spremni!”. Nezadovoljni učinkom svoje naredbe, tražili su da se ovaj poklik izvikuje sve glasnije i glasnije i ponovo započinjali udaranje i maltretiranje svih koji im dođu do ruku ili nogu. Ni časak ih nisu

puštali na miru da sjednu, da se odmore. Ako bi im i nakratko jedan i dopustio da posjedaju, pred krletku bi ubrzo došao neki drugi i ponovo ih digao na noge, naređujući da pjevaju i pozdravljaju. I tako stalno. Pjevali su i pozdravljali sve više, jadnici jedni ječeći tužno, pjevali su tako kao da su plakali – “Evo zore, evo dana, evo Jure i Bobana “. Onda su ih opet tukli, jer nisu bili zadovoljni „izvedbom“ ove pjesme i zahtijevali da se pjesma ponovi. Strahota jedna. Trajalo je to tako do kasno u noć.

Mi smo se stisli u našoj krletki i zanijemili. Krišom smo te strahote posmatrali i čudili se, čudili se da je takvo nešto moguće. Naši su nas čuvari upozorili da se slučajno ne miješamo, da sa njima ne razgovaramo i da izbjegavamo svaki kontakt. Rekli su nam da tu oni ništa ne mogu, niti se žele miješati. Iako smo imali otvorena vrata naše krletke preko cijelog dana i mogućnost da se krećemo po krugu zatvora, da idemo u klozet i na česmu kad god smo htjeli, naše kretanje smo sveli na najnužniju mjeru, kako bi izbjegli svaki susret s ovim pridošlicama. Tako se tog prvog dana i noći njihovog boravka ovdje u nas uvukao nemir i novi strah. Vidjeli smo da je veliko zlo tu kraj nas i da je sve moguće.

Teško je to sve opisati i u to povjerovati. Nekolicina mladih i snažnih momaka, uhranjenih i bijesnih, okomilo se na nemoćne, izmučene i izglednije ljude zatvorene u krletku iz koje ne mogu nikuda. Dobro naoružani, opremljeni i obučeni da čine zlo, ali valjda i za borbu, pobjegli su od nje i dovukli se ovdje s ovim jadnicima na kojima se izivljavaju na najgnusniji način. Zar je moguće da takav ološ još postoji ovdje?

Mi smo sve poslove u zatvoru obustavili. U prostorima u kojima smo obavljali radove sada su se smjestili ovi zloćudni policajci iz Dervente. Nedovršene ćelije su izgleda koristili za čuvanje nekih zatvorenika navodno pripremljenih za razmjenu. Njih niko od nas nije mogao vidjeti. U nekim prostorijama su spavali sami policajci, a neke su im koristile za premlaćivanje zatvorenika iz krletke koje su odvodili jednog po jednog, a koje je vršeno preko cijelog dana. Tamo su ih po nekolicina njih istovremeno tukli do besvijesti. Odonuda su se čuli krici, jauci, plač i zapomaganje nesretnika i psovke i vika dželata. Za to vrijeme dok su ove obrađivali unutar ćelija, oni u krletki morali su iz sveg glasa pjevati i pozdravljati, valjda da bi se krici i jauci onih koji su premlaćivani manje čuli izvan zidova zatvora. Poslije izvjesnog vremena vraćali su ih u krletku izmrcvarene i krvave. Vukli su ih po podu i smještali u nekom uglu iz koga su, izgleda, tokom noći odnošeni neznano kud. Sumnjam da su to sve mogli preživjeti. Po onome što smo o ovim događajima poslije čuli, ovako su postupali sa onima koji su gore u Derventi bili zatvoreni u Gradini, a navodno su ih zarobili ili zatekli kod kuća s oružjem. Jedan broj ovih jadnika imao je podužu bradu i kosu, prljavu i zapuštenu, i izgledao je mnogo gore od ostalih koji su bili u krletki. Valjda su i duže vremena od ostalih bili zatvoreni u nekom od kazamata.

Dok su jedne premlaćivali u posebnim prostorijama, drugi koji su se nalazili u krletki morali su podnositi očajnu tehnologiju mrcvarenja. Od ranog jutra ove su nesretne ljude podizali na noge sa betonskog poda koji je za većinu njih

bio i ležaj i odmorište, pa su ih uz psovke, galamu i viku nastavljali tući i tjerati da pjevaju ili uzvikuju – “Za dom...- spremni! “. Zaista je bilo strašno gledati šta rade sa nemoćnim ljudima. Izmišljali su i primjenjivali sve surovije i surovije metode zlostavljanja. Kad bi se ovi “ratnici“ zamorili od udaranja i vike i više sami nisu bili u stanju nastaviti svoj zločinački posao, odabirali su po dvojicu tih nesretnika tamo i uz prijetnju oružjem natjerivali ih da se sami među sobom tuku. Tu „borbu“ su sa uživanjem posmatrali, podsticali i čekali dok njihovi učenici ne padnu na pod. Ostali u krletki su to morali posmatrati stojeći iza i oko njih, a predstava je izgleda bila namijenjena i nama koji smo to gledali iz naših krletki.

Uskoro su u zatvor počele pristizati i domaće barabe – da gledaju i učestvuju u mrcvarenju ovih ljudi. Tih prvih dana često bi dolazio jedan, navodno neki nogometaš – pripadnik vojne policije iz Broda, koji se vjerovatno pijan ili drogiran zajedno sa drugima na posebno ružan način izživljavao u batinanju i maltretiranju zatvorenika. Jednoga dana u zatvor su uveli i neku stariju ženu i doveli je ispred krletke maltretiranih zatvorenika. Ona je strašno vikala, derala se, psovala i pljuvala po ovim nesretnim ljudima da je to bilo izuzetno ružno slušati i posmatrati.

Kopanje rovova i boravak u rodnom selu

Ni van zatvora, izgleda, ovih dana nije bilo puno bolje. Sve jače i sve bliže su se čule eksplozije i odjeci borbi koje su se vodile. Pala je Derventa, *oni* su već u Modriči, u Šamcu, i Odžaku su se primakli. Panika je zakucala na sva vrata.

Petog ili šestog dana, možda i koji dan ranije, ne mogu se tačno sjetiti, dok su Dervenčane uz poznate pjesme i pokliče mrcvarili i ubijali u zatvoru, jednu grupu nas Brođana i onih koji su bili u krletki sa nama predali su nekakvom vojnom policajcu koji nas je potrpao u kamionče i odvezao na bojište prema Podnovlju. Uz prasak granata koje su tamo padale stigli smo u Božince i zaustavili na nekom seoskom putu. Oko nas su se za čas okupili vojnici koji su tamo držali linije i počeli se raspitivati ko smo i šta smo to mi. Kad im je neko kazao da smo zarobljeni četnici i da su nas ovdje doveli da kopamo rovove, odmicali su se prijeteci i psujući nam mater. Jedan od njih je, čak, primjetio kako i previše dobro izgledamo u odnosu na njihove koji su tamo kod onih sa druge strane u logorima, i psujući nas otišao na drugu stranu.

Onda su nas odvezli na drugo mjesto, bliže brodskoj bojni, za koju smo valjda trebali pripremiti rovove. Tu smo zatekli i neke radnike iz naše fabrike, koji su nas prepoznali i prišli nam. Ponudili su nam konzerve i cigarete, čudeći se ko nas je to pokupio, zatvorio i doveo ovamo. Ništa drugo i nisu mogli, osim da se čude i da se maknu od nas. Oni koji su nas ovamo doveli i oni koji su tražili da nas tu dovedu, nisu sada znali kuda će i šta će sa nama, jer ovdje se nisu mogli kopati rovovi i praviti neka zaštita, s obzirom na to da su *oni* s druge strane žestoko pucali i stalno se primicali. Zbog toga su nas vjerovatno ponovo vra-

tili u naše vozilo i poslali nazad u Brod. Brzo smo stigli u Tulek, strahujući cijelim putem da nas ne pogodi koja granata.

Evo tako se odvijao moj prvi odlazak na bojišnicu, baš u selo u kome sam se rodio prije oko šezdesetak godina i u koje nisam nikako odlazio proteklih dvadesetak godina. Dok smo boravili tamo u mojim Božincima i dok se oko nas pucalo, a u blizini padale granate, u jednom trenutku sam pomislio:

- Pa nije, valjda, došao vrag po mene, pa ću ovdje gdje sam se davno rodio sada izgubiti glavu.

I nisam. Evo me, živ sam.

Kako se situacija izvan zatvora sve više pogoršavala usljed borbi koje su se vodile oko Podnovlja, Dervente i na drugim ratištima, ali i sve snažnijeg bombardovanja oba Broda, tako je i nama u zatvoru bivalo sve teže i teže. Zatvor se ubrzano pretvarao u logor za mnoge ljude, čija je sudbina tu bivala sve neizvjesnija.

Ona grupa ljudi u odorama, koju su smjestili u krletki pored naše, iznenada je nekuda nestala. Valjda su ih poslali na ratište. Jedno večer među čuvarima koji su doveli ovamo nesretne Dervenčane čula se snažna galama i svađa. Nismo mogli znati šta se tamo dešava, ali narednog jutra ovih opakih čuvara više tamo nije bilo. Njih su zamijenili bojovnici koji nisu nosili oznake vojne policije. Nije tu više bilo, izgleda, ni onih zatvorenika koji su u posebnim ćelijama spremni za razmjenu, a niti nekih od onih nesretnika koje su svakodnevno premlaćivali do smrti. Svi su oni nekuda nestali te noći. Posle se pričalo da su navodni vojni policajci koji su ovamo doveli Dervenčane bili obični kriminalci za kojima se odavno traga, a da je njihov navodni zapovjednik opasni ubojica, koga već dugo traži njemačka policija. Šta je od toga tačno, a šta nije i šta se desilo s onim nesretnicima koji su ovdje bili, a sad ih više nema među nama, ubrzo smo prestali misliti. Nas su naše nevolje koje su pristizale suviše okupirale i pritisle, pa nismo stigli misliti ni o sebi, a kamo li o drugima.

Uz čuvare koji su zamijenili one opake vojne policajce sada je Dervenčanima bilo nešto lakše, mada i dalje nisu mogli van iz svoje krletke u kojoj su bukvalno bili jedan na drugom. Tamo su im u povećoj kanti donosili nekakvu hranu kao napoj za stoku, koju su oni onda među sobom dijelili u ne znam čemu i kako. Unutra su vršili nuždu u kantama, koje su onda nosili u nužnik kad se napune, tamo su spavali i boravili po cijeli dan i noć, sem ako ih nisu izvodili na batinanje ili na kopanje rovova i grobova, kao i nas ostale. Naravno, morali su i dalje trenirati pjevanje, ali kada im pjesma nije zvučala baš po volji čuvara nisu ih zato premlaćivali i maltretirali. Bilo im je uistinu sada nešto lakše, a i nama koji smo sve to gledali i zajedno s njima preživljavali. Istini za volju, i dalje su često u zatvor ulazile domaće siledžije, koje su se na svima nama izživljavali na sve moguće načine. Naši čuvari koji su sve to promatrali, nisu smjeli ili nisu htjeli da nas zaštite.

Bilo nam je teško unutar zatvora, ali još je teže bivalo kada su nas počeli izvoditi na kopanje rovova i grobova, na bojišnice ili u groblje. To nismo smjeli

niti mogli odbiti. Govorilo se da je ovamo stigao nekakav general hrvatske vojske, koji sad ovdje zapovijeda i koji je odmah naredio da svi moraju na linije, na bojišnicu. Oni koji imaju oružje moraju u borbu, a oni koji to ne mogu moraju pomoći u kopanju rovova i stvaranju zapreka. Niko ne smije ostati ni kod kuće, pa ni po zatvorima. Izgleda da je postalo jako gusto i opasno, jer su *oni* navalili sa svih strana i ubrzano nastupaju prema Brodu.

Već sljedećeg jutra, kad smo se postrojili sred zatvora, između svih nas koji smo zajedno bili u istoj krletki, prozvali su nas desetak, stavili nas na spisak za odlazak izvan zatvora i sa približno istim brojem izdvojenih Dervenčana predali nekakvim mladim vojnim policajcima. Oni su nas potrpali u kamion i povelili prema ratištu. Bila je mislim nedjelja. Izuzetno je bilo vruće, kamion mali, a nas unutra previše. U ovom kamionu su, izgleda, juče prevozili stoku, pa je u njemu bilo još izmeta. Gurali smo se u toku vožnje i padali jedni preko drugih. Često sam bio na podu pritisnut nečijim znojnim tijelom. Bilo je klisko zbog razmazanog izmeta po podu kamiona, u kome smo se valjali u toku vožnje. Kad su nas istovarili, zbog toga smo užasno zaudarali. Dok su nas vozili, sretali smo se sa drugim vozilima punim vojnika i civila. Nas i vojnike su vozili putem prema Derventi, a civili su bježali odande.

Kad su nas dovezli pred katoličku crkvu u Žeravcu odahnuo sam. Došao sam malo do zraka. Istovarili su nas, a tu smo zatekli mnoge vojnike i civile. Izgledalo je kao da niko od njih nije znao kuda će. Činilo mi se kao da su svi spremni samo za bježanje. *Oni* što su napadali navodno su već bili u Derventi. Na Plehanu su bili njihovi tenkovi, pa su sa okolnih brda tukli prema Žeravcu i oko njega, ali i dalje na Brod. Tu oko crkve vidjeli smo i nekolicinu Brođana, civila, koje su ovamo dovukli da kao radne skupine za pomoć vojsci pomognu na ovim linijama obrane. Nas logoraše, a tada mi je konačno postalo jasno da sam u logoru, a ne u kampu za čuvanje, utovarili su ponovo u kamion i povezli dalje od crkve ka selu.

Gore u selu, na putu su nas dočekala dvojica derana u odorama vojne policije sa bijelim opasačima i naramenicama. Istjerali su nas iz kamiona, postrojili u kolonu po dva i natjerali da dalje trčimo uz put prema položajima na kojima su bili, i na nas čekali ostali ratnici. Oni su ušli u nekakav stari auto bez krova, jedan je polako vozio iza nas, a drugi je stojeći u njemu držao prema nama uperen svoj "kalašnjikov". Smijući se i dovikivajući nam naredbe čas da trčimo, a čas da hodamo i pjevamo, ova dvojica balavaca su se zabavljali i na nama "trenirali strogoću". Kad bi naredili da hodamo, tražili su da pjevamo, a kad bi prestali da pjevamo tjerali su nas da trčimo. Tako sve naizmjenice dok nismo stigli na položaj vojne jedinice za koju smo trebali kopati rovove. Sva je „sreća“ tu je među nama bilo dosta nesretnih Dervenčana, koji su mjesecima trenirali u svojim zatvorima pjevanje i sad su ovdje lako i glatko pjevali: "Evo zore, evo dana..." i druge pjesme koje su od njih tražili.

Dok smo tako u koloni trčali i hodali pjevajući "borbene" pjesme, zapitao sam čovjeka pored mene kako je dospio ovamo. Reče mi da je iz Mišinaca, sela

kraj Dervente, da je radio u Austriji. Kada su počeli sukobi ovdje jednoga dana požurio je kući da vidi šta se tu dešava i da obiđe porodicu koja je bila u selu. Čim je stigao u selo, tamo su upali *ovi* naoružani do zuba, pokupili ga i odveli u logor u Derventu. Porodica je ostala u selu i valjda je prebjegla k onima na drugoj strani. I sad pojma nema šta je sa njima. Selo je, veli, posve razrušeno i valjda tamo sada niko ne živi.

Trčeći i hodajući tih nekoliko kilometara ispred one dvojice balavaca i uperenog automata u naša leđa, stigli smo do prvih kuća u selu. Kod jedne šumice kraj puta sačekali su nas pripadnici brodske bojne koja je tu bila razmještena. U njoj su bili neki dječaci iz našeg komšiluka i radnici iz naše fabrike i iz drugih preduzeća. Jedan radnik naše fabrike, koji se tu našao sa još trojicom svojih prijatelja, odmah mi je prišao i srdačno se sa mnom pozdravio. Pitao se i čudio, ko je to i radi čega mene uvalio u sve ovo. Naravno da mu nisam mogao to reći. Kad su ostale odveli dalje putem, oni su nas tu zadržali i sklonili u šumicu. Ostao je tu sa mnom još jedan čovjek iz naše kolone. U njemu su prepoznali nekog svog poznanika, skladištara iz Rafinerije, za koga ni sad ne znam kako je dospio među nas ovdje. U toj šumici smo posjedali na prostrtim dekama na kojima je bilo dosta hrane i pića. Nudili su nas da jedemo i pijemo sa njima i govorili da se ništa ne brinemo.

Razgovarali smo uz piće o svemu i svačemu. Bili su ljuti na one u gradu, što su se kako kažu smjestili po stožerima i zapovjedništvima, pa zatvaraju nevine ljude i pljačkaju tuđu imovinu, a njih su kao i nas poslali na prve linije pred *one* sa druge strane da se tu biju i ginu. Pričali smo, jeli i potezali iz flaše, a kako smo se osjećali među prijateljima, opustili smo se i skoro zaboravili odakle su nas ovdje doveli. Prijatelj iz Rafinerije je previše potezao za flašu, zaboravio se i počeo da pjeva. Našli smo se u nevolji pa su nas morali uvesti u kuću preko puta ceste, u kojoj su se oni inače razmjestili za svog boravka, da bi se ovaj prijatelj oporavio i otreznio. Nažalost, to nije išlo, jer se on onako pijan nije dao umiriti, nije htio leći ni prestati pjevati i derati se. Ispovraćao se svuda okolo i napravio pravi problem. Mladići koji su nas zadržali da bi nas nahranili i sačuvali od maltretiranja, sada su se i sami našli u nevoljama. Plašili su se, prirodno, od reakcije zapovjednika, ali i dugih pripadnika jedinice u kojoj su bili, a koji ne misle isto kao oni i na isti način ne bi prema nama postupali. A sa njim, a ni sa mnom, ne znaju šta sada da rade.

Nakon izvjesnog vremena po nas je došao jedan od bojovnika i poveo nas stotinjak metara dalje niz put. Tu nas je priključio dvojici zatvorenika iz moje grupa. Tu smo, na rubu jedne šume, trebali iskopati i pripremiti bunker malo većih dimenzija. Vrijeme je odmicalo, a pucanje oko nas i po nama se pojačavalo. Prijatelja iz Rafinerije, koji se još nije bio istrijeznilo i kome se i dalje pjevalo, jedva smo makli u šumu da tamo leži uz oveće drvo i ne miče se dok mi kopamo. Nije nas baš slušao, ustajao je, hodao okolo i galamio smetajući nam u radu. Plašili smo se da ga ne pogodi geler neke granate koje su dolazile sa druge stra-

ne, ili da ga konačno ne odvuku ovi odavde i ne umire na svoj način. Bilo nam je dosta svega, pa i njegovog ponašanja.

Dok smo tu na čistini uz sami rub šume kopali bunker, nedaleko od nas iza drveća i plitkih zaklona u šumi, skrivali su se mladići iz komšiluka, preplašeni i uznemireni. Njih su nedavno mobilizirali ili regrutovali i odmah povelu u rat. I mi smo u strahu svaki čas očekivali tenkovski napad sa druge strane, sa brežuljaka čini mi se ni par stotina metara udaljenim od nas. Otud su, moglo se i golim okom vidjeti, svaki čas prema nama ispaljivali nekakve projekte. Zato smo se žurili sa kopanjem kako bi se što prije uvukli u zemlju i tako sklonili od glera i granata koje su padale sve češće i sve bliže. Sva je sreća da smo rov iskopali dovoljno duboko i sami se u njemu zaklonili upravo kada su granate i geleri počeli kidati grane po drveću kraj nas. Bojali smo se da bi u naš rov, koji još nije bio dovršen, mogla doletjeti i cijela granata, možda i dvije odjednom. Bili smo im baš pred očima i na nišanu i mogli su nas odozgo lijepo vidjeti i gađati. Mirno su se kretali po brežuljcima i pucali prema nama. Uskoro nas je sledila vijest da su dolje niže od nas poginula četvorica mladića od granate koja im je uletjela u bunker. To je i za nas značilo da ni ovaj rov koji kopamo nije nikakva sigurnost, ali smo ga morali iskopati što prije i pripremiti da bude siguran i dovoljno prostran. Kako bi to postigli morali smo za rov napraviti nekakav čvršći krov i pretvoriti ga u bunker, ali od čega ni sami nismo znali, a niti imali čime. Da bi pronašli nekakve daske i grede koje bi se za to mogle upotrijebiti, nas dvojicu su uputili tu preko puta ceste gdje je bilo nekoliko kuća.

U kućama i u dvorištima koje smo tamo obišli bilo je sve pusto. Sve je nedavno napušteno. Unutar kuća u koje smo zavirili bile se razbacane i ispreturane sve stvari koje vlasnici nisu u bijedu stigli sa sobom ponijeti. Namještaj, posteljina, posuđe i sve drugo je bilo u očajnom neredu. Tuga jedna. U jednoj štali smo zatekli privezane krave i jedno tele. Gladne, mukale su i unezvijereno i bezuspješno se trzale. Ni mi nismo znali kako im pomoći, čak ih nismo mogli ni odvezati.

Ko li je i zbog čega domaćine iz ovih kuća tako brzo poveo u zbijeg? Zašto im nije omogućio ili bar pomogao da ponesu nešto više od ove njihove muke? Zašto bar stoku nisu odvezali i povelu sa sobom? Sigurno je i sada je vidljivo da nije bilo potrebe za takvom žurbom, jer ova vojska nasuprot nas, izgleda, nema namjere brzo odavde ići i povlačiti se.

Tragajući za daskama i gredama na dvorištu jedne kuće naišli smo na nekakvu napuštenu konjsku zapregu, naravno bez konja. Na njoj je bila jedna topla jakna, koju je neko na brzinu tu ostavio. Mada je bilo ljetno vrijeme i toplo, pomislio sam da bi mi ta jakna mogla dobro doći kao prostirka ili pokrivač tamo u zatvoru, jer smo i dalje spavali na golim žicama i bez ikakvih pokrivača. Jaknu sam zbog toga uzeo, obukao je i kad sam stavio ruku u džep u njemu sam našao sliku Gospe, Majke Božije. Naslikana je u boji, smještena u nekakav stilski ukrašen albumčić u čijoj su pozadini iza glave zrake sunca, ili tako nešto. Pomislio sam da je vlasniku jakne ovo bila važna i draga stvar i da ju je samo u nevo-

lji mogao ovdje ostaviti. Zbog toga sam je zadržao i otada je stalno bila uz mene. Mislio sam ako ostanem živ i možda je nekako sačuvam, pa nekada, ako to ikako bude moguće, da potražim njenog vlasnika i vratim je njemu. Njegova jakna koju je ostavio s Gospom, meni je dobro došla u nevolji. (Po izlasku iz logora jaknu sam ostavio drugima, koji su tamo ostali iza nas, ali sam Gospu donio kući. Neka je tu za vremena koja dolaze. Neko će se ovoj Gospi možda poradovati, a možda nekada pronađem i vlasnika jakne koju sam našao u napuštenom Žeravcu, prve nedjelje u julu 1992. godine. Jaknu mu ne mogu vratiti).

Iskopani rov smo prekrili daskama i gredama koje smo pronašli oko napuštenih kuća. Tako smo pripremili kakvu-takvu zaštitu za uplašene mladiće što su se skrivali po šumi iza debljih stabala. Tek smo pred večer okončali sve poslove, a onda su nas sve sakupili kraj neke kuće da pričekamo vozilo koje će nas vratiti nazad u Tulek.

Dok smo, okruženi našim čuvarima čekali prijevoz, prilazili su nam nekakvi gardisti u odorama hrvatske vojske i raspitivali se odakle smo i zbog čega smo tu. Jedan od njih je govorio neki čudan, kao ruski jezik, koji sam dovoljno razumio. Kad sam ga upitao da li je Rus, odgovorio je da nije, nego da je Ukrajinac. Ponudio nas je čokoladom i cigaretama izigravajući dobročinitelja i prijatelja, ali smo se brzo rastali. Stigao je kamion, čuvari su nas na brzinu potrpali i vratili u Tulek.

Naša prsa i leđa bili su njihov štit

U zatvoru me čekala poruka moje bake i nešto hrane. Jeo sam slatko i podijelio sa drugima to što sam dobio. Premoren i iscrpljen zaspao sam u jaknu koju sam donio iz Žeravca. Tu noć sam dobro spavao i jutro dočekao na nogama. Malo su me od kopanja boljeli mišići i duša od muke robijaške. Znali smo da nas opet čeka novi vrući dan, a on je stigao brzo, reklo bi se baš u žurbi.

Po istoj proceduri pokupili su nas na brzinu. Nas dvadesetak, nekoliko Brođana i Dervećana, potovarili su u vozilo i u pratnji nekakvog, po svoj prilici polupijanog čuvara dovezli na mjesto na kome su se ukrštali put prema Derventi i dovodni kanal iz Ukrajine za ribnjak u Sijekovcu. Tu ispred mostića, na proširenju puta za autobusko stajalište, zatekli smo poveću grupu vojnika i nekih drugih ljudi, koji su valjda oko mostića i uz put pravili zapreke i bunkere. Na samom proširenju uz put, ležala je poveća gomila vreća napunjenih pijeskom i zemljom, namijenjenih za gradnju nasipa, brana i bunkera. Vreće su bile povelike, dovoljno napunjene i preteške za dizanje i nošenje. Bio je tu i jedan traktor s prikolicom koji je izgleda samo nas čekao.

Čim su nas iskricali odmah su nas potjerali da vreće sa gomile tovarimo na traktorsku prikolicu. Pokušaj da jednu vreću tovarimo po dvojica bio je uzaludan, pa smo to morali činiti po trojica ili četvorica zajedno. Čim smo prikolicu dovoljno natovarili, nas nekolicinu iz grupe potovarili su na vreće, a onda nas je neki naoružani mladić, arogantan, primitivan i bezobrazan, povezao prema Derventi. Kad nas je nakon izvjesnog vremena dovezao do raskršća na putu prema

Žeravcu, tu malo dalje od njega s desne strane, prije ugostiteljskog objekta koji je bio na lijevoj strani puta, istovarili smo vreće i na njih posjedali.

Na mjestu, gdje smo stigli, uglavnom u zaklonima, bilo je dosta raznih ratnika i bojovnika u maskirnim i drugim uniformama, okićenih šahovnicama, kronicama, trakama i drugim znakovljima ili bez njih. I okolo, tamo u njivama, mogli su se primijetiti naoružani ljudi raznih sorti. Neko je već i prije nas na ovo mjesto dovezao iste takve vreće kakve smo mi dovezli i one su ležale tu kraj puta. Stigla je još nekolicina zatvorenika iz naše grupe koja je ostala iza nas. I oni koji su nas ovamo doveli, a i ovi ovdje koji su nas dočekali, dvoumili su se u tome šta bi mi to ovdje zapravo trebali raditi. Međutim, to nije dugo trajalo. Uskoro su do nas došli nekakvi mladi hrvatski gardisti, i nas nekolicinu odmah odvojili i naredili nam da od vreća, koje su ležale razbacane kraj puta, za njih napravimo bunker na tridesetak metara dalje od puta desno. Počela je ubrzo da se približava pucnjava i primiče sve bliže i bliže. U početku su se uglavnom čuli mitraljeski rafali i drugo automatsko oružje, a rjeđe snažnije detonacije, ali dalje od nas. Onda se pucanje sve više primicalo i počelo je obostrano razmjenjivanje vatre bacačima, topovima, mitraljezima i raketama, i sa jedne i s druge strane.

Koliko se sada svega sjećam, nas četvorica (ili možda šestorica), uz stalni nadzor jednog mladog gardiste, koji nije iz ruku ispuštao svoju automatsku pušku, počeli smo ubitačno težak posao. Napraviti poveliki bunker za stojeći položaj kakav su od nas tražili, slaganjem vreća sa pijeskom i zemljom koje smo dovezli, jednu na drugu i to u tako kratkom roku koji su nam zadali, mogli smo samo pod uslovom da sa tim većama na rukama neprestano trčimo tridesetak metara. To je za svakog, a za nas posebno, bio ogroman napor i skoro nemoguć poduhvat. Vreće su bile preteške i nezgrapne za nošenje, sunce je pržilo iz sve snage, a mi umorni, žedni i gladni. Iznad nas je stalno visio mladi gardista sa svojim automatom, prijetio, psovao i vikao da će nas sve pobiti čim bismo mi usporili ili zastali.

Nas četvorica, Markan moj drugar iz fabrike, dvojica mršavih izglednijih Dervenčana i ja, prvo smo s vrećama trčali, onda smo ih žurno nosili između sebe, ali sve sporije i sporije, a kad više ni to nismo mogli padali smo i vukli se po zemlji na koljenima, samo da ne stanemo. Vreće su ispadale iz ruku, prsti ih više nisu mogli držati. U jednom momentu sam konačno pao, više nisam mogao ni želio se dići niti vreću nositi dalje. Bilo mi je svega dosta i sasvim svejedno hoće li me mladi gardista upucati ili ne. Ja prosto više nisam mogao. Ostali su me molili da se dignem i da nastavimo dalje. Bio je tu naravno i mladi gardista sa svojim prijetnjama, ali nije išlo. Govorili smo mu da tako ne možemo dalje, da mi nismo nikakvi zarobljenici, već obični civili, molili smo da nam da vode i da nas pusti da predahnemo. Uz prijetnje da začutimo, da se dignemo i da dalje nosimo, derući se na nas vikao je: “Ćutite i radite, jer svejedno je – ubićemo vas mi ili oni!”. Digli smo se kao u komi i nastavili vući vreću koja nam je ispadala iz ruku. Na sreću, uskoro su nam dozvolili da si uzmemo malo vode na bunaru preko

ceste i da se pijući je malo odmorimo. Tada smo nastavili sa poslom, a oko nas se čula vika sa svih strana, eksplozije i rafali automata.

Kad smo na mjesto donijeli dovoljan broj vreća i složili ih u bunker, na kome smo ostavili otvor za pucanje i promatranje, gardisti su primijetili da je ispred njega visoka trava i žito od koga se nije vidjelo napred prema neprijatelju. Natjerali su nas dvojicu da valjajući se po zemlji svojim tijelom porušimo to pred bunkerom, pa smo tako valjajući se po toj zemlji na nekoliko metara dalje stigli do mrtve krave koja se raspadala i strašno zaudarala. Uz pomoć ostalih odvukli smo mrtvu kravu dalje i tako napravili čistinu koju su gardisti tražili. Cijelo vrijeme se pucalo i vikalo, gardisti su trčkarali naprijed i nazad i dogovarali se nešto. Imali smo veliku sreću da nas tada nije ništa pogodilo.

Malo dalje od ovog našeg bunkera, oko kuća do kojih su nas povelili, bio je navodno interventni vod nekog Mede iz Sijekovca i njihovi pripadnici su se vidjeli tu u zaklonima. U bunkeru i oko njega okupila se nekolicina tih mladih gardista iz Hrvatske, spremajući se za borbu koju su očekivali. U šarenim maskirnim odorama sa znakovljima zalijepljenim po rukavima i kapama, okićeni trakama oko glave, kronicama oko vrata i na ramenima i nekim drugim diđama, bili su valjda prepoznatljivi. Nosili su automate, ručne bacače i neke druge pucaljke. Bili su jako mladi, skoro dječaci, hitri, hrabri i nesmotreni. Preplanuli od jakog sunca koje je danima ovdje žeglo, ličili su više na dječake koji se igraju rata nego na vojnike. Trčali su po okolnom terenu s jednog kraja na drugi, pucali i dovikivali se, jer ih je, izgleda, bilo više takvih grupa na više mjesta ove bojišnice.

Onda su nas odveli na dugu stranu puta i tamo kod one birtije ostavili da čekamo našeg čuvara. Polijegali smo po zemlji od umora i straha, pritajili smo se i sretni da smo još živi i da nas više ne ganjaju s vrećama u rukama, čekali smo. Pucalo je stalno i snažno, ali kad je sa druge strane zapucalo još snažnije sve je zagrmilo i naglo stalo. Umirilo se odjednom na obadvije strane, čini mi se. Ubrzo su pored nas putem i kanalima kraj puta nazad prema Brodu, hitro trčali bojovnici i gardisti koji su bili na položajima ispred nas. Povlačili su se i bježali. I mi smo se, onako izmučeni i iznenađeni tim prizorom, polako digli i zajedno sa drugima koji su bježali, potrčali nazad pa polijegali u kanale i zaklone na samom raskršću. Tamo su već bili bojovnici i drugi logoraši koji su se povukli sa prvih crta prije nas. Sve se odjednom utišalo i nismo znali šta se dešava. Iz bunkera koga smo s toliko muke gradili, mladi gardisti su se izgleda razbježali po poljima okolo, a neki su stigli i do nas pa su se počeli dozivati poimenice, tražeći valjda jedni druge. Sada smo se tu u kanalima i zaklonima oko raskršća našli svi zajedno, i bojovnici i vojnici i gardisti, pa i mi logoraši i naši čuvari. Svi smo pritajeni čekali šta će se dalje dešavati.

Pošto se i dalje nije pucalo ni sa jedne strane, vladala je nekakva mučna tišina. Gardisti koji su bili uz nas počeli su dovikivati svoje drugare rasute po poljima, kako bi valjda saznali da li je neko od njih stradao. Onda su se kod ostalih bojovnika, koji su okolo ležali počeli raspitivati o tome šta se to desilo i zbog čega su se svi tako u panici povukli s položaja, udaljenih pedesetak do sto

metara dalje odavde. Kako niko, zapravo, i nije ni znao pravi razlog tome, osim straha i tjeskobe, koja je bila u svima, i kako se i dalje nije pucalo i bilo je tiho, a tamo dalje kod *onih* na drugoj strani nisu primjećivali nikakve sumnjive pokreti, mnogi su se zamislili i pitali u sebi, šta se to događa. Dvojica – trojica gardista koji su bili tu među nama, odjednom su odlučili da se vrata na položaje sa kojih su pobjegli ili da se bar približe njima i vide šta se tamo dešava. Odlučili su da polako krenu asfaltnim putem naprijed prema onoj birtiji od koje smo se povukli u bijegu, a našem polupijanom čuvaru, koji nas je ovamo doveo naredili su da im ispred njih postroji svoje zatvorenike – logoraše sa kojima će zajedno ići prema *onima* tamo. Tako su nas desetak, možda i više slomljenih logoraša, poredali i raširili preko cijelog asfaltnog putu prema Derventi.

Do mene s desne strane išao Marko, moj drugar iz fabrike, a onda tamo do drugog kraja, cijelom širinom puta koračali su ostali, uglavnom Dervenćani. Kretali smo se polako, a iza nas s uperenim oružjem u naša leđa išli su naš pijani čuvar i dvojica mladih gardista. Bilo je valjda oko podneva, sunce upeklo sred čela i ne da oko otvoriti. Umorni, slomljeni od vreća i žeđi, poniženi i zgaženi do kraja, koračali smo kao komirani, kao roboti. Činilo mi se da je sve bilo tiho i nije se pucalo niti vikalo, kao prije. Kad smo stigli u blizinu one zgrade u kojoj je nekada bila birtija zaustavili su nas. Otuda smo, uostalom, i pobjegli svi nazad. Pred nama dolje niz put, desetine metara dalje od nas, ležalo je porušeno drveće. Tu su, izgleda, prije na brzinu pravili zapreku za vozila. Oko nas ništa.

Po svoj prilici zbog toga da bi odagnali strah i razbili napetost koja je bila mučnija i teža od eksplozija granata, gardisti su nam naredili da pjevamo. Naravno, tražili su da to bude “Jure i Boban “. Dervenćani, koje su mjesecima tjeerali da pjevaju ove pjesme, i sada su zapjevali : “Evo zore, evo dana.....”, a s njima i naš stražar i mladi gardisti koji su stajali iza naših leđa s uperenim cijevima u nas. Mirno sam stajao ispred puščanih cijevi na tom putu, i ćutao ošamućen uperenih očiju naprijed, gdje više ništa nisam opažao. Oko mene su se bolno derali ostali – pjevajući. Odjednom sam osjetio snažan udarac u leđa kundakom, i začuo psovku: “Pjevaj stari, majku ti jebem!“ Bio je to naš čuvar sa svojom puškom. Kad se malo od mene odmaknuo i ja sam se prihvatio pjesme na istu melodiju, ali s drugim tekstom, koji sam pamtio iz djetinstva. Bila je to stara patizanska pjesma: “Na Kordunu grob do groba, traži majka sina svoga...”. Otvarao sam usta, ali glas nije izlazio iz mene, ostajao je u meni kao bol. Bio je to neki čudan prkos i refleks u meni. Pjesma je doista bila prava.

Kad smo ispjevali još neke pjesme i kada na zahtjev mladih gardista da pjevamo i “Lijepa naša domovino..” to nismo htjeli, jer navodno nismo znali, pa smo učitali, sa druge strane su se začuli povici: “Lezite, lezite dolje...”, pa onda tišina. Ni pucnja ni pokreta. Svi su izgleda razmišljali, šta sada i šta dalje.

Onda su nas gardisti potjerali naprijed ispred sebe, skoro do samog kraja zgrade. Nas dvojica, trojica smo bili uz samu zgradu i ja sam se oslonio na njen krajnji rub. Ostali su bili desno od mene na putu i iza mojih leđa, a uz njih gardisti i naš čuvar. Ispred nas desno je bio put prema Derventi, nedavno zapriječen

drvećem sa još uvijek zelenim lišćem. Desno od tog puta su se nalazile nekakve zgrade, a oko njih valjda voćnjak. Lijevo od puta pred nama su se prostirale nji-ve, činilo mi se pod neobranim lanjskim kukuruzom, pa voćke i drugo raslinje. Pedesetak, možda i više metara od nas, naprijed u voćnjaku, bila je omanja kućica s povećom nadstrešnicom sa strane. Na žestokoj pripeci činilo mi se da lijepo i jasno vidim tu sliku. Gledao sam taj prizor, ali kao da ništa više nisam osjećao, baš ništa. Nije me bilo strah, nisam bio uznemiren, nisam bio ni ljut, ni umor nisam više osjećao. I sad mi se čini da sam se tada samo glupo smješkao, kao da sam samo ja za sve ovo kriv, i sad kao da sam još uvijek u toj nekakvoj nestvarnoj situaciji. Teško je to opisati, ali izgleda da sam tada mutno i nejasno mislio o tome šta će biti ako *oni* zapucaju na nas. Hoće li jako boljeti, i kako to uopšte izgleda? Hoću li samo potonuti u duboki mrak ili se uznijeti u nemjerljivu svjetlosti? Svi smo tu ćutali, a *oni* sa druge strane se nisu oglašavali.

Ubrzo smo lijevo od nas, na udaljenosti valjda nešto većoj od pedesetak i više metara, začuli brujanje i ugledali tenk koji je išao prema nama kroz visoko raslinje u njivi. Dobro mu se vidjela kupola sa topom i ispred nje mitraljez koji je pucao. Pucao je na nešto što je bilo izvan i dalje od nas. Negdje sa strane vijorila mu se zastava plava, bijela i crvena, čini mi se. Kad je stigao do kućice sa nadstrešnicom prestao je pucati i stao ispred nadstrešnice, zaklonjen stablom neke voćke. Iako zaklonjen, tenk se mogao dobro vidjeti sa našeg mjesta. Bojeći se valjda da će iz tenka po nama zapucati, neki među nama su ga pokazivali gardistima ispred čijih smo pušaka stajali oči u oči nedaleko od te velike metalne grdosije.

Jedan od ove dvojice gardista koji su nam bili za leđima, valjda onaj mlađi, na nagovor starijeg, s ručnim bacačem istupio je malo udesno ispred nas s namjerom da puca u tenk. Oni sa druge strane su ga primijetili i otud se čuo povik: “Priđi nam malo bliže, majku ti, da te bolje vidimo”. On je, pokoleban, zapitao: “jesu li to možda naši”. S ove strane su mu doviknuli da nisu i da treba da puca. On je nanišanio i opalio. Granata je pogodila drvo ispred tenka i tamo eksplodirala. Tada je i tenk opalio i pogodio visoko u krov zgrade, ispod koje smo već svi bili pogođeni po zemlji. Odande je zapucalo i mitraljez. Mladić ispred nas koji je pucao po tenku ostao je da leži na zemlji. Izgleda da je bio lakše ranjen, pa su mu pružili ruku i pomogli da se digno i izvuče. Kad su se gardisti i naš čuvar podigli sa zemlje, odmah se počeli bježati nazad, derući se na nas da ih pratimo i da im valjda tako čuvamo leđa.

Bježali smo svi nazad ka raskršću, gardisti naprijed, a mi za njima kao štit. Oni sa druge strane više nisu pucali.

Kad smo dotrčali do raskršća i svalili se iza zaklona, tamo je već bilo puno bojovnika i vojnika iz Hrvatske, i onih koji su, ko zna od kuda došli tu da ratuju. Tada su primijetili da naš čuvar krvari, ali i da je jedan naš logoraš ranjen, pa da zbog toga moraju u bolnicu. Nekim autom koji se tu nalazio, njih su odvezli prema Brodu, a mi ostali smo se pitali šta da se sada radi. Nikome nije padalo na pamet da bježimo, a i kuda bismo, jer oko nas je svud bila vojska i vjerovatno

nikamo ne bismo ni stigli. Oni mladi gardisti koji su se toliko junačili sada su nekamo nestali. Nekakvi hrvatski vojnici sa kojima smo se sad izgleda našli u sličnoj nevolji, jer se opet počelo žestoko pucati sa druge strane, uplašeni i dezorjentirani bez ikakvog zapovjedništva, psovali su sve i savakoga, Franju i Slobu i druge zbog kojih su ih ovamo poslali. Kad smo im ukratko objasnili kako smo ovamo dospjeli mi, oni su nam kazali da su njih poslali ovamo iz Hrvatske. Potpisali su nekakve papire u kojima su im podvalili, jer nisu znali ni kuda idu, ni koliko je to opasno, a pogotovo da su ovdje tako žestoke borbe. Nisu im dali ni pravo oružje niti dovoljno municije, a nisu znali ni s kim imaju posla. Odlučili su zbog toga da se odmah vrata kućama u Hrvatsku, a mi smo koristeći priliku da uz nas nije čuvar koji nas je doveo, zajedno s ovim vojnicima odmah krenuli ka Brodu. Sa druge strane je sve žešće pucalo i ta pucnjava nam se sve više približavala.

Dubljim kanalom kraj lijeve strane puta počeli smo povlačenje prema Brodu, žurno se krećući zajedno sa hrvatskim vojnicima. Trčali smo kad se to moglo pognuti i ćutke. Često smo padali jedan preko drugoga, zapinjući o kameenje i granje koje se nalazilo u kanalu. Iscrpljeni od svega, uz stalno fijukanje granata u blizini, napokon smo stigli do mjesta sa koga smo i pošli u ovu nevjerovatnu "odiseju". Stigli smo živih glava i sa nevjerovatnom pričom.

Pustili su nas da se malo odmorimo, a onda smo zajedno sa ostalima koji su tu bili pripremali zapreke i rovove, jer su se i na ovom mjestu izgleda spremali za brzi dolazak *onih* sa druge strane od Dervente. Bogami i tu smo se dobrano napatili, mada su mi i tu neki pokušavali pomoći. Zavladała je, izgleda, opšta panika i strah kod svih, kao da će i Novo Selo svaki čas pasti.

Predveče su nas potrpali u vozilo i vratili nazad u naš logor u Tuleku. Umorni, isprebijani i isprepadani brzo smo zaspali. Čekao nas je nov i težak naredni dan.

Dok ovo danas zapisujem u našem stanu, sada kada sam u nešto boljoj i relativno sigurnijoj situaciji, a poslije okončanog mog boravka u tom nesretnom logoru Tulek, sve mi se čini gotovo nevjerovatnim. Pogotovo ono što sam proživio onoga dana na putu prema Derventi. Stalno mi se vrti u glavi misao i pitanje, zbog čega se to meni događa, kome sam to ja i zbog čega bio kriv i zar je to zaista moguće? Moguće je, naravno da je moguće. Istovremeno mi iz glave ne izlaze ti mladi gardisti. Čini mi se da ih nikada neću zaboraviti. Pamtiću uvijek njihov izgled, ali njihova lica ne, njih ne pamtim, ona su i onako dječaćka, baš kao kod svih dječaka njihovog uzrasta. Obučeni u maskirne odore, uglavnom gologlavi i kratko podšišani s nekakvim trakama oko glave, okićeni kronicama i križevima oko vrata ili na ramenu, šahovnicama i drugim znakovljima iz ovog rata, svi su mi bili slični, skoro isti. Imali su opasno oružje koje istinski ubija. Tu na prvoj crti ratovanja u našoj nesretnoj Bosni, ti golobradi mladići podijelili su sa nama iznemoglim logorašima iz Tuleka jedan strašan i težak dan. Zbog čega, zašto?

Ovi ludo hrabri, prkosni i žestoki dječaci, kakvi su valjda htjeli biti, izgledali su naivno i opasno. Ozbiljno zaigrani krvavog rata i bojevanja, oni su, čini mi se, bili spremni pobiti sve nas pred sobom i tu poginuti. Stalno se pitam kako smo im mi stari i iznemogli logoraši, izmučeni i nenaoružani moglo izgledati kao opasnost? Ko ih je to i gdje na ovo zlo pripremao i kako?

Dok smo tim dječacima svojim iskrvavljenim rukama gradili zaklon iznemogli do krajnjih granica da ih ne pogode meci ili granate, dok smo koračali ispred njih u “živom štitu” i svojim tijelima ih zaklanjali od *onih* sa druge strane, dok smo trčali za njima čuvajući im leđa od metaka, ja sam stalno u njima vidio dječake izgubljene u ovom opasnom labirintu rata ovdje, u mojoj Bosni, i ništa više. Dječaci su se nesvjesno i opasno poigrali, zaigrali i izgubili možda.

I prije neki dan tamo, gdje se uistinu ginulo i ubijalo, ali i sada ovdje, dok sve ovo bilježim u našem stanu, ti su mladi gardisti za mene bili samo nečija djeca, tek ojačala. Njih su neki ovamo doveli na prevaru da ginu za nečije lude snove i interese. Bože moj, gadnog li vremena i ludovanja. Šta li je sada sa tom djecom, jesu li još živa? Ko ih je u ovo zlo uveo i namijenio im svoju ulogu zločinca? Znaju li njihove majke i očevi u kakvoj su pogibelji njihovi sinovi i hoće li ikada saznati? Hoće li itko, zbog njihove sudbine i njihove mladalačke nesmotrenosti i grijeha ikada odgovarati, jer oni sigurno nisu i ne mogu biti sami i jedino oni krivi. Neki djedovi i očevi, neki zločesti umovi i dušebrižnici isturili su ispred sebe ovu djecu da oni ginu i da ubijaju druge – sram neka ih bude zauvijek.

Koliko li je samo takvih dječaka tamo kod *onih* sa druge strane bojišnice – koliko li je njih koji nikada neće dočekati da odrastu?

Dani koji su nam u susret došli nisu bili ništa bolji, ni lakši.

S nama su u Tuleku i dalje bili Dervenčani, stisnuti u svojoj krletki kao i prije. I dalje su sa nama kao i prije dijelili sva “zadovoljstva” ovog robijanja, pa i izlaske na proplanke i livade oko Broda, na kojima smo opet kopali utvrde i rovove, gledajući često u cijevi tenkova koji su se približavali sve bliže i bliže. Među njima smo uskoro otkrili i dvije žene koje su ovamo dovedene zajedno sa ostalima. One su smještene u posebnoj prostoriji i nesmetano, ali rijetko se kreću među nama. Jedna je navodno poznata liječnica iz derventske bolnice, a druga je bila nastavnica u nekoj seoskoj školi kraj Dervente. Ne izgledaju baš dobro, ni sretno, a i kako bi.

Doručka ovdje više nema, nema ni ručka, a ni bilo čega drugoga što smo na početku imali i što su nam davali. Bio sam gladan pa sam na brzinu uspio pojesti nešto od onoga što sam imao ispod kreveta, što mi je baka doturila prije neki dan. Dobro je da sam to uradio na vrijeme, jer uskoro su nas postrojili, prozvali i potovarili u vozilo u kome smo opet pošli na prvu crtu ratovanja.

A onda na drugom dijelu ratišta.

Ovaj put su nas vozili na drugu stranu, niz Savu, ka Vučjaku, u Vrela ili neko drugo selo, ne znam, jer tamo prije nikada nisam dolazio. Vozili su nas

dosta dugo nekim seoskim putevima. Gledajući iz vozila uz puteve kojima smo išli, vidjeli smo da je već sve porušeno i popaljeno. Nema čitavog ni kokošinjca, ničega – strašno.

Kad smo napokon, nakon nekog vremena stali, na putu nam se ispriječila grupa nekakvih ratnika obučenih u čudna odijela i sa zelenim čalmama i mara-mama oko glave. Istjerali su nas iz vozila vani i na nas se okomili prijeljama i psovkama. Odmah smo skopčali da su pred nama „Sandžaklije” o kojima su već dugo kružile strašne priče. Nas nekolicinu, ovi su odvojili i povelili na sporedni put desno da vidimo kako rekoše “svoje” koji su tamo mrtvi ležali, a koje su oni navodno “sredili”. I zaista, tu na tom seoskom putu ležali su razbacani leševi nekoliko muškaraca i jedne žene. Obučeni u uniforme rezervista JNA, bili su krvavi, zdrobljenih glava i tijela. “Sandžaklije” su se hvalile kako su ih oni dočekali i poubijali, a da su ih onda “njihovi tenkovi u bijegu odavde, namjerno pogazili” i ostavili da ovdje leže. Usput su nam pričali kojekakve gadurije o izivljavanju nad mrtvom ženom, prijeteci nam pri tome sličnom sudbinom koja i nas čeka. Kako su ovi mrtvi ljudi ovdje na suncu ležali duže vremena, zadah smrti širio se svuda okolo i bilo nam je muka od toga i od “sandžaklija”, pa smo jedva čekali da nas odavde što prije maknu. Bilo nas je odista strah, jer su ovi mladići izgleda bili zaista opaki i laki na oružju.

Konačni smo odahnuli kad su nas naši čuvari uveli u vozilo i kad smo krenuli dalje. Nedugo poslije toga smo se zaustavili na proplanku preko koga je vodio dosta čvrst seoski put. Tu smo se iskrcali. Dobili smo alatke za kopanje, a odmah i poslove. Ovdje je na položajima bilo raspoređeno nekoliko jedinica i grupa koje su branile okolne proplanke. Dovezli su nas na položaje koje je držala nekakva grupa ili jedinica iz Novog Sela. Mene i još jednog mladića iz naše krletke u Tuleku, koji nije bio iz Broda, preuzeli su neki naoružani mladići i odmah povelili na njihov položaj. Naredili su nam da odmah započnemo sa uređivanjem nekakvog bunkera, plitko ukopanog u brdo, koga je neko prije njih iskopao i napustio u neredu. Bio je kraj jednog povećeg drveta, s otvorom okrenutim prema padini i susjednom proplanku na kome su se već nalazili *oni* sa druge strane, koji su tamo imali pripremljene zaklone za tenkove i snajperiste. Jedan od ovih mladića za koje smo pripremali ovaj bunker, prepознаo me je još iz vremena kada sam radio u Srednjoškolskom centru, gdje je on tada pohađao neku od škola. Bio je malo iznenađen činjenicom da sam tu i u takvoj poziciji, pa je uporno pokušavao, dok sam ja radio, voditi sa mnom razgovor o prošlosti. Ispitivao me je o tome šta ja sada mislim o ovome svemu što se oko nas dešava i o onome šta je bilo u neposrednoj prošlosti, stalno pokušavajući od mene dobiti potvrdu za svoja razmišljanja, s kojima se ja uistinu nisam slagao.

Nije mi tada bilo ni do kakvog razgovora, jer posao nije bio ni malo prijatan. Sa druge strane se pucalo i stalno su oko nas zviždali meci, a mi skoro nikako nismo bili zaklonjeni, a on je ležao iza debelog stabla kraj nas, dobro zaklonjen i siguran.

Kad smo ovo sklonište, po njihovoj ocjeni dovoljno dobro uredili, odveli su nas gore na vrh ovog brijega i naložili nam, da sada na samom vrhu, na čistini pored povećeg zelenog grma, u kome su se oni zaklonili, iskopamo rov za dvojicu u stojećem stavu. Tako smo sada nas dvojica, umorni i gladni, na suncu koje je pržilo iz sve snage, na mjestu oko koga su letjeli meci koje ispaljivao snajperista s druge strane, počeli kopanje rova u ranim popodnevnim satima. Ovi “hrabri” ratnici koji su nas ovdje doveli, da umjesto njih kopamo, sakrili su se u grmu iza zaklona tu nedaleko od nas, i vjerovatno nas držali na nišanima svojih pušaka.

Pošto smo već imali iskustva u radu na ovakvim mjestima, kopanje smo počeli ležeći na zemlji, kako bi se što prije ukopali u nju. Tako smo izbjegavali snajperske i druge metke koji bi nas i slučajno mogli pogoditi dok kopamo. Neko tamo od onih sa druge strane stalno je pucao prema nama, pa su meci oko nas stalno i neprijatno fijukali. Da li je slabo gađao ili nas je odlično vidio i pretpostavljao o kome se radi, pa je namjerno izbjegavao da nas pogodi, to valjda nikada nećemo saznati. Kopali smo dugo, satima. Rov smo konačno iskopali tek predveče i ponadali se da će i po nas uskoro doći neko, kao i do sada i vratiti nas u Brod, u naš logor u Tuleku. Bili smo umorni i gladni. Ono što su nam i dali za jelo nismo uspjeli pojesti, jer za to nije bilo vremena.

Kad je već mrak počeo padati, a mjesec obasjao nebo i proplanke na kojima su zalegli ratnici, umjesto naših čuvara koji su nas ovamo dovezli iz logora, stigli su neki drugi bojovnici odavde i povelili nas po mjesečini nekud dalje do drugog brijega. Tu su nas priključili nekolicini drugih logoraša i naredili da zajedno sa njima kopamo rov koji će povezati dva već iskopana dublja bunkera, na desetak i više metara udaljenih jedan od drugoga. Rov je morao biti dovoljno dubok i dovoljno širok da se kroz njega može ići u pognutom položaju. Zadaća prevelika za iscrpljene i umorne kopače. Noć je, i samo nam je pun mjesec sa neba bio pomagač i saveznik, obezbjeđujući nam stalno pregršt blijedog svjetla pred nogama.

Još i prije nego li smo počeli sa kopanjem, jedan od ovdašnjih bojovnika, koji nas je ovamo doveo, i odnekud me poznavao ili od nekog već čuo o meni, podrugljivo me oslovljavajući sa “gospodine direktore” počeo je da se dere na mene i da mi prijete, jer sam na rukama imao nekakve stare i poderane radne rukavice. On mi je stalno bio iza leđa. Rugao mi se, psovao me i tjerao me da prestano kopam i da ni na tren ne zastanem. Od njega nisam mogao obrisati ni znoj koji mi se obilno s čela slivao u oči. Tako cijelu noć. Baš tako, cijelu noć, iz sata u sat, uz mjesečevo svjetlo i stalno podbadanje ovog odvratnog i primitivnog bojovnika. Kopao sam zajedno sa drugima, kopao i slagao iskopanu zemlju sa strane ispred sebe, i nisam stao ni tren. Nevjerovatno. U meni se valjda pobunio čovjek koji nikada i nikoga nije mrzio, ni mučio, čovjek čiji je životni moto i stav bio i jeste da uvažava sve druge ljude, ma kakvi oni bili i koliko se od nas razlikovali. Prihvatio sam se tako ovog kopanja i za mene nevjerovatnog fizičkog napora, kako bi izbjegao stalno pljuvanje i ponižavanje kojim me je ovaj

primitivni ratnik pokušavao slomiti i natjerati da od njega tražim milost. Već sam bio potpuno odrvenio od rintanja, ali uporan kao magarac i u inat ovom užasnom čovjeku nisam stao. Kopao sam i prkosio. Tako do pred jutro.

Tek pred jutro, kad su pregledali šta smo to mi napravili i bili zadovoljni dubinom i širinom iskopanog rova, bojovnici su nam rekli da je dosta i da prestanemo. U toploj noći bio sam sav mokar od znoja, umoran i iscrpljen, ali pun nekakvog ponosa i prkosa. Kad me je jedan od pridošlih ratnika zapitao, vjerovatno sa dobrim namjerama, da li sam se umorio i je li mi bilo teško, odgovorio sam bezobrazno: “Ne, bio sam sretan što mogu kopati za vas”. U mom pogledu i načinu na koji sam to kazao, mogao je i sam shvatiti pravi smisao mojih riječi.

Bio je još posvuda mračak. Povelili su nas putem obasjanim mjesečinom, koja je sve više blijedila i doveli do ostalih članova naše logoraške grupe. U jednom zaklonjenom mjestu, na seoskom putu na koje su nas doveli, spustili smo se na zemlju da se odmorimo. Tu smo pod stražom, koja je kao i mi drijemala, pospali gurajući se u suvo lišće koje je davno popadalo sa okolnog drveća.

Brzo je svanulo, a sunce koje se pojavilo obasjalo je proplanke i brežuljke udaljene stotinjak i više metara od nas. Na njima su se već rasporedili *oni* sa druge strane, koji su nam valjda za dobrojutro poslali svoje prve granate.

Nije dugo potrajalo od prvih eksplozija, a mi smo morali dalje na kopanje. Stigla su dvojica novih bojovnika, kojima se takođe nije dalo kopati zaklone za sopstvenu glavu i dupe, pa su izabrali nas trojicu i povelili nas na svoj položaj da mi to za njih uradimo. Dovedli su nas do mjesta na kome se ovaj seoski put probija kroz omanji šumarak, a onda spušta dolje niz padinu. Mjesto je bilo već dovoljno zaklonjeno drvećem i niskim nasipom iza koga su se inače sklanjali. Njima to nije bilo dovoljno, pa smo morali na tom dobro ugaženom seoskom putu iskopati duboki rov za dvojicu i sklonište kako su oni zamislili. Napraviti to što su oni tražili, s oruđima koje smo imali i u okolnostima u kojima smo bili, zahtijevalo je od nas trojice i dosta snage i dosta majstorluka. Jedan ašov i dvije klimave lopate, u rukama nas trojice premorenih logoraša nisu bili nikakva garancija da to možemo i napraviti. Ali moralo se i nije se imalo kuda.

Oni su bili i dobro naoružani i dobro opremljeni, a činilo se da pucaju od zdravlja i snage. Obojica su odmah polijegali između drveća, smijući se i cereći nam se ispričali šta žele od nas, upozoravajući nas da nam ni na pamet ne pada bježanje ili bilo kakvo opiranje. Obojica su na nas ostavili veoma neprijatan utisak, ali ipak jedan od njih je bio pravo zlo koje se moglo izleći samo u ovakvom prljavom ratu. Mlad, atletski razvijen i uhranjen, nije mogao imati više od dvadeset i neku godinu. Bio je odjeven u novu maskirnu odoru, koja kao da je za njega baš sašivena. Imao je zaštitni pancirni prsluk po mjeri i još neke dodatke i spravice. Na glavi je nosio kacigu, a na njoj nacističke oznake SS i “svastika”, kakve su za vrijeme Drugog svjetskog rata ovdje nosili pripadnici nacističke njemačke vojske. Uz ove oznake na kacigi je bilo i znakovlje koje su nosile ustaše, grafički vrlo korektno urađeno, a kao i većina bojovnika koji su se ovdje viđali, i on je bio okićen krunicom i sličnim drugim ukrasima kojima su se kitili na ovoj

strani. Oko vrata mu je visio nov veliki durbin, a u rukama je imao snajper, po svoj prilici posebnih karakteristika i kvaliteta, sa nišanom za noćna gađanja. Kraj njega je na zemlji na dohvat ruke ležao ručni raketni bacač, ako se tako zove to što sam tada kod njega vidio. Dobro su ga opremili i naoružali, opako je izgledao, a tako se i ponašao.

Ovaj, u najmanju ruku čudni mladić, od samog početka se na nas okomio prijetnjama i psovka. Grozio nam se smrću svaki puta kada bismo usporili ili zaustavili kovanje i pokušali se malo dalje odmaći u zaklon kada su i oko nas počele padati granate. Stalno je imao nekakve primjedbi na naš rad i na naše ponašanje, ako progovorimo, ako ćutimo, ako dišemo – uvijek. Zaista smo ga se plašili. Uzrečica mu je uvijek i za sve bila: “Jebo te Tito !”, a stalno ruganje, koji su sve brže i silnije n nama i drugima, vulgarno oslovljavanje i psovanje, ukazivali su na to da smo imali posla sa primitivnom, agresivnom i zločestom osobom. S oružjem koje je držao, okolnostima u kojima je djelovao i u kojima smo mi bili, za nas je bio veoma, veoma opasan.

Po onome što je sam ispričao, ovamo je stigao ravno iz Njemačke. Tamo je odrastao, a otac mu je tamo «davno pobjegao od komunista, koji mu ovdje nisu dali da radi i živi,» kako reče. Bili su iz Novog Sela, tu na domak Bosanskog Broda. Prezime mu je dosta poznato ovdje, ali priča dosta neuvjerljiva. Po tome kako je bio opremljen i obučan, kako se ponašao i djelovao, pripreman je za ovo ratovanje negdje podalje odavde i imao je očito posebne zadatke i ulogu. Uostalom, stalno se hvalio svojim noćnim pohodima na drugu stranu i brojnim mrtvim glavama koje je tamo ostavio, smaknuvši ih svojim snajperom.

Onaj drugi, koji se tu šepurio na položaju sa ovim zloćom od čovjeka i koji je takođe bio dobro naoružan i opremljen, kao da je bio nešto stariji od njega. Čini mi se da je u nečemu i nekako bio ovisan ili povezan sa njim prijateljskim ili rodbinskim vezama. Prema nama nije pokazivao takav neprijateljski odnos kao on, niti je bio toliko kao on agresivan i bezobrazan, ali mu se nikako i ni u čemu nije suprotstavljao. Mislim čak da ga se i on plašio. Maltretiranje nas trojice logoraša, uz sve opasnosti kojima su i oni bili izloženi, za njih je izgleda bio samo jedan od oblika zabave, primitivne i okrutne u ovakvim okolnostima.

Mi u takvoj situaciji nismo imali drugog izbora nego prionuti na kovanje, bez pogovora i što prije. Počeli smo to raditi ovdje, na ovom seoskom utabanom putu u ranim jutarnjim satima, gladni, žedni i premoreni u dugotrajnim jučerašnjim radovima. Ova dvojica naših novih mučitelja nisu ni pomišljala da nam u bilo čemu pomognu. Naprotiv, činili su sve da nam zagorčaju život.

U ovako gadnoj situaciji u kojoj sam se sada našao, za mene je bila prava sreća da sam i ovdje, kao i neki dan tamo u Žeravcu, kraj sebe imao dvojicu snažnih ljudi, čiji su mišići, vještina kovanja i ukupan pristup nesreći u kojoj smo bili zajedno, bio na izuzetnoj visini. Nikada ni njih dvojicu neću zaboraviti.

Jedan od njih, koga su jednostavno zvali Izo, na ovu robiju dospio je navodno nesmotrenom pucnjavom u Sijekovcu, kada se pijan tamo našao bježeći sa porodicom na traktorskoj prikolici iz Kotorskog u Slavonski Brod. Pričao

nam je tamo u Tuleku da je prije ovoga sranja dugo radio kao pružni radnik na željeznicama bivše Juge, gdje se privikao teškom fizičkom radu i teškom životu. Uz to je bio vesele naravi i optimističkog gledanja na zbivanja oko sebe. Valjda je zato vješto baratao lopatom i ašovom i prekopavanje drumova pa i ovog ovdje izgledalo mu je zanimljivo i nije mu baš padalo teško.

Drugi, koga su zbog velikog zanimanja za ljekovite trave zvali Miloduh, a koji je na ovo robijanje dospio zbog navodnog izbjegavanja mobilizacije, takođe je bio vičan fizičkim poslovima, snažan i strpljiv čovjek. On je sa Izom bio pravi tandem u ovakvoj situaciji i u svemu su se slagali i podržavali. I tamo u Tuleku su, uglavnom, bili jedan uz drugoga, dijelili su hranu, cigarete i sudbinu. Njih dvojica zajedno mogli su odjednom pojesti i desetak konzervi raznih vrsta kada su ih imali. Svi mi drugi smo im davali svoje viškove hrane kada smo ih imali, a posebno cigarete. Po svemu izgleda pristajali su jedan uz drugoga i kad im je bilo teško i kad su dijelili hranu. Oni su se od svih nas zatvorenih u Tuleku razlikovali i po tome što nisu bili naše nacionalne pripadnosti. I ne samo to, i motivi i razlozi njihovog zatvaranja u Tuleku bili su bitno drugačiji od onih zbog kojih smo mi ostali onde bili zatočeni.

Uz ovaj tandem ovdje mi je bilo znatno lakše. Oni su kopali, a ja izbacivao zemlju i ravnao je oko rova. Posao nam je napredovao uporedo sa jačanjem tenkovskog i topovskog bombardovanja sa druge strane. Pucnjava je bivala sve jača i jača, a naš čuvar snajperista sve opakiji i nervozniji. Negdje, dovoljno blizu nas na drugoj strani bio je izgleda i onaj tenk, koji navodno ispaljuje po tri granate jednu za drugom samo za par sekundi. Zato su takve eksplozije bivale sve češće i bliže nama. Na svaki fijuk i prasak granate naši bi se čuvari zavlačili sve dublje u granje, a mi smo uz njihove psovke i pretnje morali kopati sve brže.

Sunce je pržilo sve jače i jače i znoj je po nama tekao potocima. Bivali smo sve slabiji i slabiji. Kako je vrijeme odmicalo i dubina rova je bivala sve veća, a pucanje sve češće, glasnije i opasnije. Pucali su uglavnom oni sa druge strane, a ovi sa ove strane su se skrivali kako su najbolje umjeli. Mi smo kopali i rovali i bivali sve žedniji, umorniji i nemoćniji.

Negdje oko podneva kraj našeg je položaja naišao jedan policajac koji me je, izgleda, poznao, pa smo iskoristili priliku i zamolili ga da nam doturi malo vode, jer smo skapavali od žeđi. Stigao je brzo s nekoliko flaša vode, konzervama i nekom drugom hranom. Dao nam je sve to, a našim se mučiteljima obratio grdeći ih zbog toga kako se odnose prema nama, govoreći im da je to sramota i nedopustivo. Odlazeći, reče nam da ga zovu "Šaldžija" i da ne brinemo. I zaista, puno nam je to značilo i pomoglo nam je. Poslije svega sam doznao ko je on bio, ali nam se tada prestavio nadimkom „šaldžija“.

Kad smo se dobro napili vode i malo pregrizli, bilo nam je mnogo lakše. Raspoloženje je kod nas, ali i kod naših gospodara, postalo dosta vedrije. Uprkos snažnim eksplozijama, koje su odjekivale sve bliže nama, znali smo se i nasmejati ponekoj dosjetci i komentaru koji bi Izo provalio, a naročito onda kada su granate učestalije dolijetale, a topnici sa druge strane loše gađali.

Iako su granate ponekad dolazile u rojevima i padale bukvalno oko nas, sreća je da ni jedna nije pogodila baš tu gdje smo mi. Ali bilo je sve gore i gore i opasnije nego što smo i mislili. Ipak smo i u takvim uslovima kopanje priveli kraju. Gazde su procijenile da je rov dovoljno dubok i dovoljno širok, pa su se zajedno sa nama u njemu mogli stisnuti kada je bilo gusto i opasno po glavu, ali im je smetalo jedno poveće drvo, koje je zaklanjalo vidik prema neprijatelju sa druge strane. Morali smo ga rušiti, pa je Izo, koji je bio majstor za kopanje, potkopavanjem i sječenjem korijenja i žila svojim ašovom i ovom drvetu došao glave i povalio ga. To su i oni sa druge strane mogli lijepo vidjeti, ako su nas i golim oko osmatrali.

Ali ni tada našim brigama i poslovima nije došao kraj. Osmatranju na drugu stranu iz iskopanog rova zasmetala je visoka trava izrasla baš tu, pa sam ja morao tehnikom valjanja po zemlji, koju sam savladao kod onih mladih gardista na putu prema Derventi, tu travu povaljati i ukloniti svojim tijelom. Tek tada nam se otvorio vidik iz našeg rova na drugu stranu, pa smo na susjednom brijevu pred nama na otprilike sedamdesetak do sto metara od nas ugledali nevješto maskiran poveći bunker. Oni sa druge strane napravili su ga prije nas i lijepo su nas odande mogli ne samo vidjeti, nego i gađati. Zanimemili smo i brzo smo se povukli u naš rov i iza drveća u zaklon.

Po svoj prilici iznenađeni i uplašeni bojovnici su se šapatom počeli dogovarati šta sad da čine. Onaj opakiji snajperist je odlučio da ode k nekome važnijem, da mu on dozvoli da odavde gađa u onaj tamo bunker svojim ručnim bacačem. Vratio se izgleda bez dopuštenja za takvo pucanje i navodno razočaran i nezadovoljan, gundajući, zajedno s nama se smjestio u bunker i začutao. Tako smo zajedno, stisnuti u istom rovu strepili od granata i gelera koji su sve bliže nama fijukali i kidali grane. U takvoj situaciji valjda smo svi malo prolupali, pa smo se sve češće glasno i blesavo smijali na svaku dosjetku, koje je u ovakvoj prilici valjao Izo, vjerovatno izgubivši svaki smisao za realnost.

Dok smo svi zajedno čučali i sjedili u našem zaklonu, izmoreni na ljetnom suncu, gotovo pomućenog razuma, jasno smo mogli izvirujući na drugu stranu vidjeti da se na proplancima koje oni drže, kreću tenkovi i ljudi.

Pošto smo obavili sve poslove koje su naredili, a kako smo već drugi dan na prvoj liniji ratovanja neprekidno, nadali smo se da će uskoro po nas doći neko i vratiti nas u Brod. Tako su do sada činili uvijek kad im na linijama više nismo trebali i tu smo im bili samo smetnja i nepotrebna briga. No od toga sada opet ništa. Sada su nas neki drugi odveli pedesetak metara niz put da tu pomognemo jednoj našoj grupi logoraša da okonča poslove na izradi bunkera sa kojima su mnogo kasnili i nisu to magli nikako obaviti sami. To nije bilo ni čudno, jer su u ovoj grupi logoraša bili samo stariji i iznemogli zatočenici iz Dervente, koje već mjesecima drže i muče u logorima. Bilo nam je tužno gledati i slušati kako jedan od njih moli za malo kruha i konzervu neke balavce, kojima su na izmaku snaga pokušavali sagraditi sklonište za njihove lude mlade glave.

Zahvaljujući Miloduhu i Izudinu, brzo smo napravili ono što su ti balavci tražili, pa su nas ponovo vratili na naš položaj.

Nešto kasnije popodne do nas je došao jedan policajac koji je valjda bio i nekakav zapovjednik jedinice raspoređene na ovim položajima ovdje, a koji me je poznao, a i ja njega dok je još radio u miliciji i žao mi je što mu ni sad ne znam ime. Poveo je Miloduha i mene sa sobom, rekavši nam da nas vodi u jednu kuću u kojoj treba da uredimo smještaj za noćenje njegovih ljudi, i da se ništa ne brinemo, jer ćemo tamo biti na sigurnom. I stvarno, u napuštenoj i ispreturanoj kući koja nije bila porušena već opljačkana, zatekli smo nešto dušeka, pokrivača i neke druge opreme. Bilo je tu dosta hrane, vode i cigareta, pa smo malo pojeli, okrijepili se i za kratko vrijeme pripremili kuću za smještaj ljudi kako su nam to rekli. Tu smo se i pristojno odmorili čekajući da po nas dođu oni koji će nas vratiti u Tulek, jer nam je on tako obećao.

Kad je dan već polako ulazio u noć odjednom je žešće zapucalo. Pucali su ne samo topovi i tenkovi kao cijeloga dana, već i pješačko naoružanje sa svih strana. Do nas je ubrzo dotrčao policajac koji nas je ovamo i doveo, kazao nam da su oni sa druge strane navalili i probili linije i da nas opkoljavaju. Zbog toga nas je odmah poveo do mjesta na putu na kome nas je čekalo vozilo sa ostalim logorašima iz naše grupe i odmah smo se uz pratnju naših čuvara uputili prema Brodu. Bježeći tada odatle, u glavi mi se vrtila misao o činjenici da ovi ovdje sa ove strane stalno bježe, pa sve ono što im mi u mukama napravimo, oni jednostavno ostavljaju neiskorišteno, onima sa druge strane. Očito je da smo im i mi, pa i ono što im mi napravimo, slaba zaštita. I ne samo to, čini mi se da su ovi ovdje baš neka slaba vojska.

Seoskim putevima kojima smo valjda i došli, prošli smo do asfaltnog puta Odžak – Brod. Nisu nas više presretale “Sandžaklije”. Izgleda da su i oni nekuda pobjegli. Dolje na putu smo zatekli duge kolone vozila sa izbjeglicama iz Modriče, Šamca, Odžaka i drugih mjesta sa te strane. Na samom ulazu u Bosanski Brod, kod Srednjoškolskog centra i oko semafora, kraj puta je bilo parkirano i nagurano na stotine traktora, kamiona i putničkih vozila, krcatih stvarima i ljudima. Polako smo kraj njih ulazili u grad i kako smo izgledali jedno i bili u pratnji naoružanih stražara, ovi ljudi su naše stražare pitali koga to voze. Kad su im rekli da smo četnici koje voze u zatvor, počeli su nas psovati i pljuvati, pa je vozač morao ubrzati vožnju da nas ne bi ozbiljnije napali.

I onda opet logorske rešetke i novi logoraši

Skoro u noć konačno smo stigli u naš zatvor. U njemu smo u tako malom prostoru zatekli mnoštvo novih ljudi. Sve je bilo krcato. U onoj krletki preko puta naše u kojoj su do juče ležali oni starci, sada se tiskalo mnoštvo mršavih i izmučenih novih ljudi. Bili su to nesretnici logora iz Odžaka i oko njega koje su ovamo doveli njihovi čuvari i tu ih utrpali. Zaista ih je bilo mnogo i jedva su tamo stajali. Gledajući ih stisnute ondje, prva misao mi je bila da su ovi ovdje po-

sve poludjeli, jer tolike ljude gladne i nemoćne vuku sa sobom u bjegu, a ni o sebi se više ne mogu brinuti. Čemu im to....?

Starce su sada smjestili u manjoj krletki odmah do nas. Tu ih je većina stalno ležala i jedva brinula o sebi. Ne mogu da razumijem ni ove odavde koji upravljaju ovim logorom, zbog čega njih tu još drže, jer oni nikome više nisu nikakva opasnost, a teret su već i samima sebi.

Prema kazivanju onih koje odavde juče nikuda nisu izvodili, zatvor su juče posjetili predstavnici Crvenog krsta. Sa njima su obavili razgovore neki stranci uz pomoć prevodilaca, raspitujući se uglavnom o uslovima boravka i života tu i naravno dobili odgovore kakve se i jedni i drugi očekivali. Sve je ovdje o. k. i neka niko ne brine. Juče u Tuleku nije bilo ni većine Dervenćana ni Odžaćana i zatvor je izgleda bio prava idila. Poslije tih saznanja i meni je postalo jasno zbog čega se i naš boravak gore na Vučjaku protekao na cijela dva dana, jer je očito da nas je nekako trebalo maknuti ispred očiju Crvenog krsta kako nas oni tu ne bi mogli evidentirati. Mi smo im bili, izgleda, oni logoraši za koje nisu imali nikakva opravdanja za zadržavanje, i mogli su nas se riješiti bez tragova kad god su to htjeli. Nije baš utješno, ali za sada smo dobro prošli.

adiralali od Ipak, neki su juče skoro zaglavili. Dok smo mi u protekla dva dana kopali rovove i bunkere gore po proplancima Vučjaka, nekolicinu ovih naših i jedan broj Dervenćana, koje je isto trebalo skloniti ispred Crvenog krsta, poslali se na gradsko groblje da tamo kopaju grobove. Imali su nesreću, jer su ih tamo zatekli "Mudžahedini" ili "Sandžaklije", ni sami to ne znaju koji, ali koji su ih isprebijali toliko da su jedva žive glave sačuvali i izvukli se. Njihovi čuvari koji su ih tamo dovezli morali su ih spašavati od ovih nasilnika, bježeći sa njima nazad u Tulek. Kad smo mi stigli ovamo, zatekli smo ove naše drugare isprebijane, modre i krvave. Neki su jedva sjedili i s velikim teškoćama lijegali. Zbilja su loše izgledali.

Među ovim stradalnicima je bio i neki pekar Lazo iz Bosanskog Broda. Njega su ovi ovdje pokupili prije mene u stanu ili u pekari, ne znam, pa strpali ovdje u Tulek. Plećat je to, krupan i brkat čovjek. Zbog njegovih velikih crnih brkova i širokih pleća nekako me podsjećao na Kraljevića Marka. Gledajući ga tako padala mi je na um pomisao da bi neke od ovih domaćih baraba koje tu upadaju među nas i koje se tu iživljavaju i pokazuju svoju silu, mogao takođe podsjetiti na onog deliju iz narodnih pjesama i da bi mu te njegove brkove mogli počupati i napraviti i veće zlo. Zbog te moje slutnje, nekoliko sam puta sam razgovarao sa njim i nagovarao ga da te svoje brkove obrije što prije, ali on o tome nije htio ni čuti.

Naime, cijela ova situacija sa ovim brkatim pekarom podsjetila me je na kazivanja mog pokojnog oca o događajima iz davne 1941. godine. Živjeli smo tada u Doboju. Koncem ljeta te godine, s mnogo drugih ljudi nove vlasti što su došle s vojnicima nacističke Njemačke, i moga su oca tada strpale u zatvor. U malene i zagušljive prostorije zatvora u kojima je boravio sa mnogo drugih nevinih ljudi, jednoga dana su ubacili i jednog starca sa dva sina, obučena u bijele

okrvavljene seoske rubine. Svo troje su bili mučeni i isprebijani. Starcu su uz sve ostalo počupali i duge sijede brkove i samo su mu visile poneke dlake na okrvavljenim ustima i bradi. Bio je to jeziv prizor za gledanje.

Zahvaljujući pomoći i zalaganju prijatelja moga su oca nakon izvjesnog vremena pustili iz tog zatvora kući. Njemu i nama su se ti događaji duboko urezali u pamćenje, pa sam se sjetio svega toga upravo sada i ovdje gledajući među nama ovog našeg brkatog pekara. Pekar je eto još uvijek među nama, istina modar i dobro isprebijan, ali mu oni juče nisu dirali brkove. Hoće li mu brkovi ostati ili će zbog njih i možda zbog Kraljevića Marka i on nagravisati, ne znam. Plašim se bogami za njega i za brkove njegove, jer i u ovom zatvoru na zidu visi slika Poglavnika, čiji su bojovnici čupali brkove, ali otkidali i cijele glave starcima, tamo neke davne 1941. i nekih drugih godina. Brkati pekar i njegovi brkovi ostali su u Tuleku i nakon onoga dana kada su mene pustili van.

Sljedećeg dana nisu nas izvodili na kopanje rovova po prvim crtama bojišnice. Ne znam zbog čega, ali ne vjerujem da su nas štedjeli. Prije bi se reklo da više nisu znali kuda bi sa nama, jer ovi bojovnici su tako brzo napuštali rovove i bježali, pa im nove rovove nije vrijedilo ni kopati. Međutim, svejedno ni ovdje nam nije bilo ni lako ni bezopasno.

Dan je bio vruć i sparan. Teško se disalo i živjelo ovdje. Prvo su jadne i izmučene Odžaćane podvrgli kupanju vatrogasnim šmrkom, koji je ovdje u skladištu nekada služio za protupožarne namjene. Izvodili su ih u manjim grupama ispred krletke na beton i kao stoku kvasili mlazevima hladne vode. Mokre odjeće i obuće vraćani su potom u krletku, da se tamo ocijede i osuše. Ne znam kako im je bilo, ali je sreća što je ovog dana bilo vruće i prevruće.

I nama je bilo vruće i prevruće, pogotovo onda kada su nas naši čuvari obavijestili kako se navodno neka jedinica "Mudžahedina" priprema za upad u ovaj naš zatvor i kako nas namjeravaju sve poubijati. Kazali su nam ako do toga dođe da nam oni ne mogu ništa pomoći, pa se moramo sami spašavati i bježati kuda i kako znamo. Naravno da nismo znali kuda bi mogli i kako pobjeći, jer zidovi su visoki, a izlazi uski. Nadali smo se da ipak do toga neće doći pa i ako smo s velikim strahom čekali noć, od najavljenog upada nije bilo ništa. Ili su se navodni napadači predomislili, ili je i to bio jedan od brojnih „štoseva“ kojima su nas naši čuvari htjeli zaplašiti.

Ako nam toga dana u zatvor nisu upali "Mudžahedini", upadali su neki drugi. Upadali su uz blagoslov čuvara i njihovog zapovjednika ili bez njihovog blagoslova. Opet nas je obilazila ona brodska baraba, pijan i navodno ogorčen i ožalošćen zbog pogibije brata, došao je na nama iskaliti sav svoj bijes i svu svoju zloću. Već na samom ulazu počeo je sa urlikanjem, psovanjem, udaranjem i pretnjama svima do koji je došao. Čak su se i čuvari makli podalje od njega. Na kraju je tek stigao do nas. Prvo je tukao i psovao nemoćne starce kraj nas, a nama je valjda već izduvan i umoran samo prijetio. Dokle li će to samo tako?

Vani su cijeli dan fijukale granate i rakete. Činilo nam se da stalno lete iznad naših glava, pa smo se plašili i molili se da neka ne doleti i među nas. Bilo

bi tada ljudskog mesa i krvi napretek. Onda, kasno poslije podne, kada smo pomislili da će se sve smiriti i da ćemo u noć ući s manje straha i briga, u zatvor je ušao krupan čovjek u civilu, gologlav, kratko podšišan, s povećim tamnim cvikerima na nosu i velikom pištoljčinom za pojasom. Ušao je žustro, nekako ljutio razgledavajući na sve strane. Kao da je svima htio dati do znanja koliko je opasan i ljut. I prije je on znao dolaziti sam ili u pratnji drugih naoružanih ljudi, čak i onih koji su u ovom gradu već stekli reputaciju zlikovaca. I ovi čuvari koji su bili tu oko nas su se sklanjali od njega, ili su mu prilazili sa nekim strahom i nelagodnom. Bio je vjerovatno neki od zapovjednika koga su se morali bojati i slušati ga. Nikad mu nisam čuo ime, a i kad sam jednog od naših zapitao zna li on ko je ovaj, rekao mi je samo nekakav njegov čudan i podrugljiv nadimak koga nisam upamtio.

Ovaj mladi i već na prvi pogled opasni čovjek uputio se odmah prema nama. Kao da smo ga zbog nečega očekivali, sačekali smo ga postrojeni u krletci blizu rešetaka, kako se to moralo kad je neko tako važan dolazio. Počeo je redom da nas proziva, a kad je došao do Izudina, primaknuo mu se bliže, izvukao svoju pištoljčinu, uperio je u njega i počeo sa prijetnjama, psovanjem i deranjem. Psovao mu je “balinsku majku” i sve po redu, postavljao pitanja i odgovarao na njih ne dopuštajući mu ni usta da otvori. Držeći svoju pištoljčinu uperenu u njegovu glavu grdio ga je zbog izdaje i bježanja iz Kotorskog, zbog smrti “nekih njegovih vitezova” tamo, i koješta drugo. Izudin je stajao u redu kraj mene, blijed od straha i nekako slomljen tim psovkama i pretnjama. Nijemo je gledao u strašno oružje koje mu je bilo ispred očiju. Svi smo već pomislili da će ga tu upucati i grozili smo se takvog prizora, ali nije. Naglo je spustio pištolj, stavio ga u futrolu za pojasom i promrmljao nešto kao da “on nije ubojica”, okrenuo se i naglo otišao, kao što je naglo i došao. Bilo je izuzetno gadno svima nama tada, ali i sada kad se prisjetim tog događaja osjećam nelagodu i gnušanje.

U noć smo tako svi ušli umorni, isprepadani i poniženi, a rat se nastavlja. Kao i naše robijanje.

Noć smo na kraju, ipak, proveli uglavnom mirno. Teško sam zaspao, stalno sam osluškivao ječanje ljudi natrpanih svuda oko nas, pogotovo onih koji nisu imali gdje ni čestito sjesti, a kamo li ležati, ali i onih koji su ležali, a koje su pekle rane od udaranja i robijanja. Tu noć sam dugo mislio na moju baku koja danima bezuspješno pokušava da me odavde izvuče, a koja je i sama tamo u stanu, izložena opasnostima od kriminalaca i zločinaca koji su se posvuda razmnožili.

I na gradskom groblju radilo se “udarnički”

Subotnje sam jutro dočekaao umoran, kakav sam i legao. Rano je počelo da puca sa obje strane. Kao i uvijek tukli su i topovima i raketama i svačim drugim, i nismo mogli ni danas očekivati ništa bolje od onoga što smo proživljavali i do sada. Teško nam je bilo odlaziti na radove koje smo izvodili vani. Tamo smo bili izloženi neposrednoj opasnosti od pogibelji u borbama koje su se oko nas vodile, teškom fizičkom radu i maltretiranju svake vrste. Ali, muka nam je bila ostati

i tu u krugu logora u koji su svaki čas dolazile pijane ili drogirane barabe svih vrsta, i maltretirale nemoćne i nezaštićene ljude oko nas. Često nisam znao šta mi je teže.

Zato sam se, kad su tog jutra odabirali grupu za rad na gradskom groblju, i sam u nju prijavio, nadajući se da će mi tamo biti lakše. Tako smo nas desetak već prije devet sati u nekom kombiju stigli na groblje i započeli kopanje sedamnaest grobova. Grobar, koji je vjerovatno ovih dana imao mnogo posla, brzo nam je odredio mjesta za kopanje i dimenzije grobova, a mi smo se udružili po dvojica ili trojica i odmah se dali na posao. Kopali smo na početku groblja, tamo blizu glavnog ulaza s lijeve strane, u nizu nekoliko raka, jednu do druge. I ovdje sam kao i kod prethodnih kopanja bio uz Izu i Miloduha za koje ovo i nije bio nekakav veliki problem, pa sam se mogao pomalo i odmarati. Kopali smo brzo i vješto, jer su moji kompanjoni to zaista mogli. Usput smo imali i sreću da nam je i čuvar koji nas je ovamo doveo i tu brinuo o nama, bio muž neke žene koja je sa mnom radila u fabrici, pa me je poznavao i pokušavao nam je olakšavati situaciju koliko god je to sada mogao i žao mi je da mu ni ime nikada nisam saznao, ni imao priliku da kažem: hvala ti, ljudino. Vidjelo se na njemu da mu je zbog svega ovoga bilo neprijatno, ali ni on kao ni mi nije mogao iz svoje kože.

Vrijeme je brzo istjecalo i sahrane koje su bile zakazane za petnaest sati su se primicale. Nervozni grobar nas je valjda zbog toga sve više pritiskao i požurivao da brže kopamo, kako bi poslove okončali i što prije se maknuli odavde. Očito se i on, a o nama da i ne govorimo, plašio susreta sa onima koji će doći na sahranu i od incidenata do kojih može doći. Stigli smo to sve ipak napraviti na vrijeme, pa smo se na brzinu potrpali u kombi i pobjegli nazad u Tulek.

I ovaj dan, kao i prethodni, bio je pakleno vruć i sparan. Za sve ovo što smo činili ovih dana zaista je trebalo snage. Čekali smo noć i kišu koja je mogla pasti svaki čas iz oblaka koji su se prijeteci olujom valjali po nebu.

Nakon što smo se malo oprali na česmi i smjestili po golim krevetima da se odmorimo, stigao je dežurni čuvar i nekolicini nas iz naše krletke rekao da ćemo sutra vjerovatno van i kući. Nisam u to baš jako povjerovao, ali sam se ponadao i poradovao. Ubrzo je sa neba, po kome su se cijeli dan vukli crni oblaci, počela da pada snažna i topla kiša. Padala je kao iz kabla, kako se to kaže, i slijevala se sa svih strana u potocima. Došla je mnogima kao dugo čekano osvježenje za umorna tijela i dušu.

A onda, kad smo pomislili da ćemo uz romorenje kiše i osvježenje, koje je izgleda stišalo i eksplozije tamo daleko, doći do malo mira, došao je žalosni i duboko ponižavajući cirkus. Bila je to predstava i sramota zbog koje ću se uvijek, kad o tome budem pripovijedao, vjerovatno neugodno osjećati.

Naš dežurni čuvar, koji do sada nije izgledao jako loš i opak i koji nas je najčešće samo plašio prijetnjama koje uglavnom nikada nije ostvarivao, došao je među nas i potražio Miloduha. Nekako ljut i čudan zapitao ga je: "Gdje je moja maca?", i zatražio da mu je hitno nađe i donese. Nesretni Miloduh kome je ovaj čuvar navodno povjerio na čuvanje nekakvo malo mače, preplašen i uznemiren,

pošao je vani da ga traži. Mislio je da se maca vjerovatno negdje sakrila od kiše. Tražio ju je, zvao i mijaukao, ali uzalud: mače se nije javljalo. Čuvar koji je stajao na vratima, počeo je da se dere i da prijeti pištoljem. Vikao je na Miloduha, tražio da mu što prije donese njegovu macu. Zahtijevao je da ne stoji tu kao mlada, nego da ide napolje, da mijauče i radi šta zna ne vraćajući se bez mačeta. Nesretni, uplašeni čovjek s nevjericom je hodao po kiši, posvuda zavirivao, mijenjao glas, mijaukao i dozivao. Dok je to trajalo čuvar je ljutito otišao u svoju prostoriju kazavši da će ga tamo čekati i da mu na oči ne izlazi bez mačeta. Miloduh je ostao da i dalje baulja po kiši, pretvarao se, dozivao, molio i očajno mijaukao. Bilo je žalosno, ali i smiješno to njegovo uzaludno dozivanje i mijaukanje koje su prihvatili i ostali zatvorenici, ni sami možda ne znajući da li iz očaja da mu pomognu u toj strašnoj igri mačke i miša, koja je u ovom slučaju izgledala i kao igra života i smrti, ili zato što su taj zahtjev čuvara shvatili kao šalu. Ili su ga bar pokušavali prebaciti na šalu i time odobrovoljiti i umilostiviti čuvara. U čitavom zatvoru odjednom je zavladao čudno, jezivo mijaukanje, nešto između očaja, plača i smijeha.

Slomljen, isplašen, umoran i moker, Miloduh je i dalje mijaukao i jaukao, očajno pozivajući mače da se već jednom pojavi, ali mačeta nije bilo niotkud. Na kraju više nije mogao, sve to nije imalo nikakvog smisla i svrhe, klonuo je i kao vreća se svalio na svoj ležaj, odsutno, kao s nekog drugog svijeta gledajući u pod ispred sebe. Zaćutali su i svi drugi, nekako postidjeni i ožalošćeni što su učestvovali u toj uzaludnoj predstavi koja je ličila na neki mračni rizični obred što se odvija na oštroj ivici šale i smrti. Prestao je svaki razgovor. Bilo je teško i tužno gledati u ovog slomljenog, mokrog čovjeka koji nemoćno sjedeći na rubu svog ležaja ulazi u dugu i neizvjesnu noć, čekajući ono najgore.

Poslije smo saznali da se mače, koje se navodno bilo zagubilo, cijelo vrijeme nalazilo sa pomenutim stražarem u njegovoj sobi. Čitavu predstavu naizgled bezopasni čuvar zamislio je i priredio da bi se u ovoj kišnoj noći malo zabavio. Takvo ponižavanje i gaženje dostojanstva čovjeka nemoćnog da se brani, nikada prije nisam doživio.

I potom kraj jednom, a onda “drugo i dugo” robijanje.

Sutradan, u nedjelju prije podne, nekolicinu nas pozvao je zapovjednik logora u svoju kancelariju i kazao nam da se spremimo i idemo kući. Vratio mi je novčanik i druge stvarčice koje su mi oduzeli prilikom mog dolaska ovdje, osim ključeva od automobila, koje su uzeli kako reče oni iz policije. Ubrzo su nam otvorili kapiju i stvarno nas pustili van. Požurili smo izaći, plašeći da se ne predomisle, ili da nam slučajno ne kažu na izlazu kako je i to neka šala. Samo smo se na brzinu pozdravili sa onima koji su ostali unutra i nismo se osvrtni. Među nama koje su pustili bili su i Izo i Miloduh. Na izlazu iz logora mene i jednog drugara iz fabrike koga su ovamo doveli zajedno sa mnom, pokupio je jedan komšija koji se tu našao i autom dovezao pred Lamele.

Na ulazu u stan iznenađena baka me je čvrsto zagrlila i dok su nam suze tekle niz lice, oćutali smo tako stojeći neko vrijeme. Nad nama je lebdilo teško pitanje strepnje: „Je li to stvarno našim mukama došao kraj. I šta nas dalje čeka?“

Iz logora sam kući ponio jednu malu drvenu lopaticu koju sam napravio grickalicom za nokte, da bi sa njom mogao jesti iz konzervi, jedno sječivo napravljeno od poklopca konzerve kako bi ponešto ako zatreba mogao presjeći i jednu bijelu običnu platnenu traku koju su nam dali kako bi se po njoj mogli razlikovati od drugih logoraša. Naravno, sa mnom je kući pošla i Gospa čiju sam sličicu našao u ostavljenoj jakni gore u Žeravcu. Neka mi, mislio sam, kao uspomena na robijanje ostanu samo te tri stvarčice – sve drugo bi nekako da zaboravim. Ali kako?

Dok ovo zapisujem opet smo samo nas dvoje u stanu na petom katu Lamela. Pucnjava kao da se nešto smanjila, svi nešto očekujemo i molimo se da ne zapuca jače.

U fabrici me više ne trebaju i tamo mi više ne daju. Supruga je sa svoga posla poslana kući na čekanje, i nju takođe više ne trebaju. Nema posla, nema plata i nema, nema mnogo toga od čega se živi, sve više je onoga od čega se umire i zbog čega se gine. No, i tako se nekako mora dalje.

Sedmi je mjesec ušao u posljednju dekadu. Svo ovo vrijeme je i bukvalno bilo pakleno vruće. I na ratištima širom ove zemlje je uistinu bilo tako. Bosnom bijesni pakleni rat, koji se kao užarena lava, što nadire iz nekakvog velikog vulkana, prelijeva, plamti i valja iz kraja u kraj. Pale se već i oni rijetki dijelovi zemlje koji su do sada bili mirni i plamen rata sve pred sobom prži, pa nastavlja dalje.

Samo je nekoliko mjeseci prošlo od onog dana kada je na semaforu i pred našom kućom buknuo prvi plamen zapaljen u ovoj zemlji. Zapaljen je bakljama donijetim sa drugih paljevina upaljenih širom Juge, koje su vješto ovdje raspaljivali i održavali, duvajući u njih izdaleka, ali i iz lokalnih mijehova mržnje.

.....

Tako je to bilo one 1992. godine. Tako smo to onda nas dvoje starih preživjeli, a ja to zabilježio.

Od tada su prošle mnoge godine – desetina i više. Preživjeli smo to moje «kampiranje» tada, ali i štošta drugo. Bilo je i prije i poslije toga i boljih i gorih dana, ali smo to sve preživjeli kao nekakvu veliku i ružnu elementarnu nepogodu koja, kao da i nije imala nekakvu vezu sa ljudima sa kojima smo do tada živjeli, sa narodom i sa čovjekom.

Možda zbog toga, ili zbog nečeg drugog što je samo u meni, kod mene se nije pojavila, niti razvila mržanja ni prema kome, čak ni prema onima koji su najneposrednije izazivali ili potsticali moje nevolje, moja stradanja ili stradanja

onih meni najbližih. Naprotiv, za sve sam uvijek nalazio i tražio nekakvo objašnjenje i opravdanje, pa i sažaljenje za one koji oko mene i nisu pokazivali nekakvu očekivanu dobru volju. Ali u meni tada, a i sada gnušanje, gađenje i mučninu izazivaju one ličnosti i pojedinci koji su presudno uticali na život i događaje na ovim područjima, a kitili su se raznim odličjima i titulama predsjednika raznih, vrhovnika, vođa i vožda raznih nivoa, poglavnika i doglavnika, vojvoda, generala i kapetana svakojakih, dušebrižnika, maršala, kardinala, episkopa bajnih, popova velečasnih, imama i hodža svakojakih. Muka mi je od pominjanja i pojavljivanja glasnogovornika, urednika, radio i tv reportera huškača rata, što štekću ko mitraljezi u mikrofone. Zlo mi dođe na pomen brojnih nazovi učenih glava akademika, doktora, profesora bez profesure i magistara bez magistrature. Oni, i slični njima i njihovi, su organizirali, podsticali i vodili «svoje narode i puk» u krvoproliće i rušilačke pohode širom ovih naših zemljica. **SRAM NEKA IH BUDE ZA SVE, NAJMANJE.**

Ponekada se zapitamo šta je sa *ovima* i gdje su *oni* ? Za neke «*ove velike glave*» zna se sa sigurnošću gdje su. Jedan je u «apartmanima» čuvenog suda u Hagu skončao svoje pohode, zatvorio oči i prestao da diše i ne dočekavši odluku suda. Njegovi su ga ukopali u dvorištu jedne kuće, jer su vlasnici drugih poslednjih počivališta odbili da ga kod sebe prime, valjda iz straha da se ne povampiri. Drugi je požurio izbjeći druženje sa ostalima u Hagu i sada je vjerovatno u Hadu, ako ga je po pravdi, onaj svemogući (i pored žestokog protivljenja svog živućeg namjesnika u Vatikanu) tamo rasporedio, a valjda jest. Njegove zemaljske ostatke, neki njegovi su smjestili kraj jedne bogomolje i na njih navaljali velike i teške kamene blokove, kako ih on sam ne bi mogao podići i vratiti se nazad «među puk svoj» nenajavljen. Neki njegovi ga još ponekad obilaze i pale mu pokoju svijeću šarenu, a drugi njegovi ga u širokom krugu zaobilaze i ne bi se htjeli sa njim više sresti. Trećeg su, kažu, njegovi turili onamo, odakle ga valjda ni Alah među nas više ne more vratiti.

Ima ih još koji se skrivaju po rupama i vukojebinama svakojakim. Jednoga su od njih, maskiranog dugačkom kosom i bradom s lažnim imenom i zanimanjem ugrabili u sred Beograda, ošišali, obrijali i smjestili ga tamo gdje mu je i mjesto u Hagu. Ovaj je sada u društvu «general a i vitezova» s one njemu druge i protivničke strane, koji su «bljeskovima» sijali «oluje», tamanili i plašili već inače isprepadane narode, i zajedno očekuju šta će «mudre međunarodne sudije kazati o njihovim junaštvima i djelima». Neku dvojicu «posebnih junačina i đenerala», navodno još traže i čini mi se da mole boga da ih ne pronađu, ovi svoje čojstvo i junaštvo dokazuju svijetu skriveni u mišjim rupama. Neki se oko nas i sada šeću ili voze u skupim automobilima, žive na velikoj nozi, bistr e politiku, vode biznis ili se bave «naukom».

Poneki se katkada i sada jave sa radija ili s televizijskih ekrana i potajno pušu u iskrice mržnje koje tinjaju oko nas i čuvaju ih vješto da se ne ugase, nadajući se nekim budućim kalvarija iz kojih će moći ponovo raspaliti plamen

mržnje i sukobe. Malo je ko od ovih izginuo u ratovima koje su povelili, sačuvali su i svoje najbliže i uglavnom su se svi obogatili ili bar dobro potkožili.

Izudin iz Kotorkog, nažalost nije više među živima. Gdje je i kako okončao život ne znam. Sahranjen je na groblju u Slavanskom Brodu i već desetak i više godina, u dane mrtvih nas dvoje staraca, baka moja i ja na njegov mezar palimo svijeću. Na mezaru nema više nišana i niti bilo čega drugog. Vrijeme i nemar brišu sve. Ne znam da li su mu ostaci još uvijek ispod te malene humke i hoće li ih njegovi ikada potražiti.

Miloduh kome je pravo ime Ismet, jedno vrijeme mi se zagubio negdje u svijetu i dugo o njemu nisam ništa čuo. Onda se iznenada pojavio došavši iz Berlina gdje ga već duže vremena gosti i pazi njemačka vlast, a sa sobom je ponio svoje «najnovije preparate alternativne medicine» kojima «liječi i tijelo i dušu». Ljudski se popričamo i pošalimo pričajući o svemu, a čim se vrati tamo u svoj Berlin, ne prekida telefonsku vezu sa nama u Bosni, koju mu je «dojče telekom» namjestio s neograničenim brojem besplatnih poziva (kako on veli) i neka im svima dragi bog da zdravlja.

O brkatom pekaru, koji je iza mene ostao u logoru dugo sam razmišljao i strahovao za njegovu glavu i brkove. Tek kad sam se vratio u svoj stan u Bosanskom Brodu i sreo na pijaci sa nekim preživjelim drugarima iz zajedničkog «kampa» u Tuleku oni mi rekoše da je živ, da mu je ime Lazo i da je tu, pa ga dovedoše predame. Kad smo stali jedan pred drugoga nakon toliko jebenog vremena, čuvenim brkovima na njegovom licu nije bilo ni traga. Izbrijao je te brkove «tulečke» ko zna kada, gdje i radi čega na dugom putu «od robijanja, borbi i slobode», ali u njegovoj glavi nije bilo ni traga sjećanju na moj boravak i naše razgovore u logoru Tulek, jula mjeseca 1992. godine. Kad mi je drugom prilikom ispričao šta je sve i kako progurao poslije odlaska iz Tuleka, do razmjene negdje tamo u Hercegovini, a i poslije, sve sam razumio i ničemu se nisam više čudio. Brkati pekar je opet pustio brkove da sada narastu, čujem da je živ, ali da mu se među ovaj svijet «usrani» ne izlazi i dugo ga nisam vidio, a znali smo se lijepo popričati ovdje o koječemu.

Markan, drugar iz naše fabrike, sa kojim sam zajedno gradio onaj bunker za mlade gardiste na putu prema Derventi i zajedno u «živom štitu» čuvao ih od tenkova i metaka sa druge strane, nije više među živima. Preminuo je poslije «oslobođenja» u ovom našem Brodu. Na njegov grob, nažalost, još nisam otišao, a i ne znam hoću li moći, jer ne znam kako da mu mrtvom kažem da sam ja još uvijek živ, a zajedno smo smrti gledali u oči i onda se razišli. Neke drugare logoraše iz Tuleka, sretao sam ovih godina, ali je i nas sve manje. Ako nas ne ubi robovanje i ne zakačiše meci i granate, vrijeme nas satiire neumitno. Kad se ponekad i sretnemo zagrlimo se i nasmijemo jedan drugom, sretni da smo sve to preživjeli. Malo popričamo i uglavnom oćutimo to što smo tada zajedno proživjeli. a radi onih kojih više nema da o ovome svjedoče

Život ide dalje. Komšije i susjedi ostarjeli i rasuti po cijelom svijetu, opet se i sve češće sreću u Bosanskom Brodu, grle se i raduju susretu, pitaju za djecu i unuke i sa sjetom se sjećaju starih dana. O danima u kojima je neko u onom «komunističkom i jugoslavenskom mraku» upalio «svjetlo», kada smo se poslije toga danima i noćima kretali i puzali uz bljesak raketa i granata, i kuća koje su gorile u podmetnutim požarima, malo se ili nikako ne govori. Muka nam je od svega toga što nam se u tom «novom svjetlu» dešavalo. Ipak smo mi svi samo ljudi – makar i ljudi ponekad, u luda vremena naročito.

Da vam ja ne prepričavam po birtijama i čaršiji, šta je sve i kako je po mome bilo u ta luda vremena, a da se sve baš i ne zaboravi, ovo što sam poodavno zabilježio, evo sad je pred vama, pa sami sudite, vjerujte ili nemojte. Ili još bolje, opišite svoje doživljaje, svoja osjećanja i svoju sliku tog vremena, jer istina je onakva kakvu je upamti mnoštvo ljudi i vide na isti način mnoge oči. Ja sam i tada imao samo jednu ovu moju glavu i svoja dva, često i suzna oka i moja slika, možda nije ista kao i vaša iz tog vremena. A slike i istina su važne stvari u životu ljudi.

Već nekoliko godina nas dvoje starih najviše vremena provodimo u našem stanu u Bosanskom Brodu. Ovdje se kao i nekada prije oko nas okupljaju naša djeca i naši unuci. Svi su već veliki, a nas dvoje smo dobro ušli u godine. Mnogi naši dragi prijatelji i vršnjaci su, nažalost, već u «vječnim lovištima» i čekaju da im se pridružimo

Bosanski Brod je još uvijek tu, a pri kraju smo 2009. godine. Neki se stalno i ispočetka napunju i trude da mu se promijeni ime, a on se neda. Valjda će tako biti sve dok on bude u Bosni, a Bosnu je teško popiti, takvi konji još preko nje bistre nisu gazili ni po plićacima njenim, a tek po planinama.....

Na davnu 1992. godinu svakodnevno me potsjeti grafit koji je neko, te godine ispisao crnom bojom na zidu «oficirske zgrade» -

DARKO JE UBIJEN U SEDAMNAESTO J - PRIJATELJ.
KOLIKO LI JE NAS KOJI SE ZAPITAMO: KO LI JE BIO TAJ DJEČAK
DARKO I KO SU MU BILI PRIJATELJI ONE 1992. GODINE?

***A ŠTA JE JOŠ SVEGA DRUGOGA BILO TE 1992. GODINE,
PROČITAJTE U KNJIZI - DNEVNIK JEDNOG RAZREDNIKA.***